

ԱՎՍՏՐՈ-ՀՈՒՆԳԱՐԻԱՅԻ
ԴԻՎԱՆԱԳԵՏՆԵՐԻ
ՀԱՂՈՐԴԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՄԱՍԻՆ
(1915-1918 թթ.)

947.925 « 1915 »

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ-ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԱՎԱՏՐՈ-ՀՈՒՆԳԱՐԻԱՅԻ
ԴԻՎԱՆԱԳԵՏՆԵՐԻ
ՀԱՂՈՐԴԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

(1915-1918թթ.)
(փաստաթղթերի ժողովածու)

A II
89168

Կազմող և առաջարանի
հեղինակ՝ Արտեմ Օհանջանյան
Գերմաներենից թարգմանեց՝
Վառլամ Մարտիրոսյան

ՀՏԴ. 941 (479.25)
ԳՄԴ. 63.3 (2Հ)
Օ-453

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ
ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՆՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՍԱՏԵՆԱՇԱՐ

քիվ 3

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ ցեղասպանության
թանգարան-ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Խմբագիր Լ.Ա. Բարսեղյան

- Օ 453 Ավստրո-Հունգարիայի դիվանագետների հաղորդագրու-
թյունները Հայոց ցեղասպանության մասին (1915-18 թթ.)
(փաստաթղթերի ժողովածու) [Կազմող և առաջաբանի հեղի-
մակ՝ Արտեմ Օհանջանյան, գերմաներենից թարգմանեց
Վառլամ Մարտիրոսյանը],-Երևան, ՀՀ ԳԱԱ, Հայոց
ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ,
Նահապետ: 2004.-130էջ:

Օ $\frac{0503020913}{0076(01)-2004}$ 2004թ.

ԳՄԴ. 63.3 (2Հ)

ISBN 99941-39-04-5

ԿԱԶՄՈՒԽ ԿՈՂՄԻՅ

Բազմամյա տրնաջան աշխատանքի շնորհիվ մեր կողմից ի մի է բերվել ավատրիական արխիվների ֆոնդերում պահվող ավատրո-հունգարական պաշտոնյաների շուրջ 3300 էջ կազմող գեկուցագրե-րը՝ 1914-ից մինչև 1918թ. Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանութ-յան մասին, որոնց մի մասը, որը վերաբերում է միայն Հայոց ցեղաս-պանությանը, ստորև հայերեն թարգմանությամբ ներկայացվում է գիտական հասարակայնությանը:

Այս վավերագրերի իսկությունն, անտարակույս, կասկած չեն հարուցում. Օսմանյան կայսրության հետ դաշնակից պետություննե-րից մեկի պաշտոնյա գեկուցողներն, անշուշտ, դրանք հոգուտ հայե-րի չեն «գունազարդել»:

Հայկական բարեփոխումների ծրագիրը ստորագրելուց մի քանի ամիս հետո՝ 1914թ. օգոստոսին բռնկվեց Առաջին համաշխար-հային պատերազմը: Արդեն այն ժամանակ ակնհայտ էր, որ երիտ-թուրքերի՝ հայերի նկատմամբ կիտրավող քաղաքականությունը նպա-տակառողղված էր հայ ժողովրդի բնաջնջմանը:

Հայերը մեծ վտանգ էին ներկայացնում Օսմանյան կայսրութ-յան համար: Եվրոպայի քրիստոնյաները շարունակ դուրս են մղել թուրքերին դեպի Արևելք: Թուրքերը նրանց համար բարբարոս և մշա-կույթից զուրկ ժողովուրդ էին, որոնք, համատարած, ուր էլ ոտք էին դնում, ավերածություններ և մահ էին սփռում: Օսմանցիների երբեմ-նի մեծ և հզոր կայսրությունը քայքայվում էր: Նրանք քրիստոնյանե-րին ատում էին այն պատճառով, որ քրիստոնյաներն, իբր, հնարա-վոր բոլոր միջոցներն օգտագործում էին նրանց հաշվին ավելի շահ ստանալու համար: Այդ ատելությունը պարպում էին թույլերի, այ-սինքն հայերի վրա: Երբ նրանք նույնիսկ համագործակցում էին հա-յերի հետ, ինչպես այդ պատահեց սուլթանին գահագրկելու ժամա-նակ, հայատյացությունը միշտ էլ առկա էր: Սպասում էին միայն պատեհ պահի՝ հայերին «վնասագերծելու» համար: Առաջին համաշ-խարհային պատերազմի հետևանքով երիտթուրքերի կառավարու-թյանը հնարավորություն բնձնովեց յուրովի լուծելու Հայկական հար-ցը, այն լուծել՝ հայ ժողովրդին բնաջնջելու միջոցով: Եվ երբ թուրքերի իշխանության ներքո գտնվող Հայաստանում այլևս հայ չկար, սոսկ ժամանակի հարց էր, որպեսզի Հայաստանը, որը նշված էր Փոքր Ասիայի բոլոր քարտեզների վրա՝ քարտեզներից չքանա: Այն եզակիները, որոնք իրենց բազմաթիվ ներկայացուցչություններով, սպաներով հանդերձ, ներկայացված էին Թուրքիայում և կարող էին

հայկական կոտորածների դեմ հանդես գալ (մասնավորապես՝ Ավստրո-Հունգարիան և Գերմանիան), Թուրքիայի դաշնակիցներն էին: 1914թ. օգոստոսի 8-ին Կոստանդնուպոլսում կ. և ք. (Ավստրո-Հունգարիայի կայսերական և թագավորական, այսուհետ՝ կ. և ք.) զինվորական կցորդ Պոմիանկովսկին հեռագրում է Վիեննա. «Բանակի գլխավոր հրամանատարն է պաշտպանության մինիստր Էնվեր փաշան: Կովկաս գործախմբի հրամանատարն է զեներալ Հասան Իզեթ փաշան: Բանակների գլխավոր շտաբների և բոլոր կորպուսների շտաբների պետերն ամբողջապես գերմանացի սպաներ են»:¹

1914թ. նոյեմբերի 19-ին Պալավիչինին գրում է. «Ավստրո-Հունգարիան և Գերմանիան այսօր Թուրքիան իրենց իշխանությանն են ենթարկել: Այն, որ Գերմանիայի դեպքում ավելի մեծ չափով է դա դրսևորվում, բացատրվում է այն պարագայով, որ վերջինս իր ձեռքում է պահում թուրքական բանակը և նավատորմը: Դրանից զատ, գերմանական կառավարության տրամադրության տակ գտնվող հույժ նշանակալից դրամական միջոցները հնարավորություն են ընձեռում այստեղ իրենց կամքը իրականացնել... Արդեն այժմ բազմաթիվ հանգամանքներից երևում է, որ գերմանացիները դիտում են Թուրքիան որպես իրենց գործունեության բացառիկ բնագավառ և յուրաքանչյուր պարագայում Թուրքիային տեղ են ներկայանում»:²

Սակայն Եվրոպայի քրիստոնյա երկու մեծ տերություններն այլ շահեր ունեին քան հայ ժողովրդին ծրագրված և, ինչպես ավստրիական մի զեկուցագրում նշված է, «բավականին այլանդակ և ոչ սիստեմատիկ իրականացվող» բնաջնջումից փրկելը:³

Վավերագրերը վկայում են, որ հայերի հալածանքները սկսվել էին արդեն 1915թ. հունվարին: 1915թ. հունվարի 26-ի մի զեկուցագրում նշված է. «Շատ հաճախ հայ զինվորներին ուղարկում են ռազմաճակատի առաջին գիծ, որպեսզի նրանք այնտեղ սպանվեն: Քրդերը վերսկսել են կոտորել հայ գյուղացիներին, բայց առանձին գործողություններով, որ կասկած չհարուցեն, թե հայերի կոտորածներն ամենուրեք են իրականացվում»:⁴

Վավերագրերն, այնուհետև, վկայում են, որ հայերին հալածելու հրամանն երիտթուրքական կառավարությունն էր արձակել:

1915թ. հունիսի 24-ին Պալավիչինին զեկուցում է Վիեննա. «Ոչ մի կասկածի ենթակա չէ այն, որ հայերի հանդեպ կառավարության գործելակերպը սնանկ է...»:⁵ 1915թ. հոկտեմբերի 8-ին կ. և ք. բանակի գլխավոր հրամանատարությունը զեկուցում է Վիեննա.

«ԹՎում է, թե այս օրենքը (հայերին հարկադրաբար վերաբնակեցումը. - Ա. Օ.) ընդհանրապես ստեղծվել է սոսկ նրա համար, որ օրենքի պաշտպանության ներքո կարողանան իրականացնել հայերի բնաջնջումը»:⁶ 1917թ. մարտի 24-ին Պալավիչիմին գեկուցում է Թուրքիայի տնտեսության մինիստր Ջալիլ բեյի հետ ունեցած գրույցի մասին. «... Մինիստրը հայերի հալածանքները բնորոշեց (...) որպես նախկին կառավարության շատ մեծ սխալ: Ամբողջ ազգեր հալածելը և բնաջնջելու ցանկությունը քաղաքական տեսակետից մեծ սխալ է եղել»:⁷

Բայց նաև հայերի ջարդերի ձևերն ու եղանակներն են նկարագրված բազմաթիվ վավերագրերում. 1915թ. սեպտեմբերի 30-ին կ. և թ. դևսպանության խորհրդական Տրաուտմանսդորֆը գրում է Վիեննա. «Տղամարդիկ մեծ մասամբ սպանվել են, կանանց և երեխաներին չնչին գնով վաճառել են թուրքերին: Նրանք, որոնց հետիոտն ուղևորել էին երկրի խորքերը, խիստ փոքր տոկոսով հասան իրենց նպատակին, քանզի ճանապարհին թերսնումից, հիվանդությունից և հյուծվածությունից վախճանվել են: Այսօր այլևս չի կարելի միտևել, որ թուրքերն, անտարակույս, հայրենիքի դավաճանության և ապստամբության իբր տեղի ունեցած բազմաթիվ դեպքեր օգտագործել են որպես պատրվակ հայոց ցեղի բնաջնջումն իրականացնելու համար, մի իրողություն, որը, թվում է, նրանց մեծավ մասամբ հաջողվել է»:⁸

Հայերին բռնությամբ մահմեդականացնելու վերաբերյալ 1916թ. մարտի 3-ի գեկուցազրում նշված է. «միայն իսլամ ընդունելը կարող է խեղճ զոհերին (...) արսորից, այսինքն հավաստի մահից, փրկել»:⁹

Վիճելի հարցերից մեկը կոտորածների զոհերի թվաքանակն է:

Ավստրիական վավերագրերում մինչև 1915թ. դեկտեմբերը կոտորված հայերի թվաքանակը նշված է մոտ մեկ միլիոն. «Այլ հաշվարկումների հետ համերաշխություն ցուցաբերելով, իմ երաշխավորյալ անձը հավաստիացնում է, որ մոտ մեկ միլիոն հայ է բնաջնջվել»:¹⁰

Չինադադարից հետո իշխանության եկած թուրքական կառավարությունը խոսում էր 800000 սպանված հայերի մասին:¹¹

Ավստրիական վավերագրերն էլ հայտ են բերում նաև մի այլ խնդիր՝ Թուրքիայի դաշնակիցների՝ Գերմանիայի և Ավստրո-Հունգարիայի հանցակից լինելու խնդիրը: Փաստն այն է, որ ինչպես Գերմանիայի, այնպես էլ Ավստրո-Հունգարիայի դեսպանները լրջորեն

չեն հանդես եկել ի պաշտպանություն հայերի: Եվ նույնիսկ երբ նրանք նման քայլերի էին դիմում, ապա դա անում էին, ինչպես այդ ընդգծել է Պալավիչինին, Թուրքիայի հանդեպ «քարեկամական ձևով»:

Հօգուտ հայերի՝ գերմանացիների ջանքերի մասին, մասնավորապես՝ երբ Յոհաննես Լեփսիուսը 1915թ. օգոստոսին գտնվում էր Կոստանդնուպոլսում, Պալավիչինին գրել է. «Երբ Հայկական հարցը և Թուրքիայի գործելակերպը բնության ենթարկվի, Գերմանիայի դեսպանի երեկվա քայլը նրան ակնհայտորեն պատեհություն է ընձեռելու վկայակոչել, որ իրենք թուրքական կառավարությանը հայերի նկատմամբ նրանց քաղաքականության հետևանքների վերաբերյալ զգուշացրել են»:¹²

Հայերին կոտորելու ոճրագործության մեջ գերմանացիների հանցակից լինելու մասին հատակորեն վկայում են հետևյալ երկու փաստաթղթերը. 1915թ. հոկտեմբերի 22-ին կ. և թ. հյուպատոս Կվիատկովսկին զեկուցում էր Տրապիզոնից. «Գերմանական հուսալի աղբյուրից տեղեկացել եմ, որ հայերին վնասագերծելու առաջին խթանը, իհարկե ոչ փաստորեն իրականացված եղանակով, ծայր է առել գերմանական կողմից»:¹³

1915թ. նոյեմբերի 10-ին կ. և թ. հյուպատոս Նադամլենցկին զեկուցում է Ադրիանապոլսից. «Ցավոք մինչև օրս ինձ համար հնարավոր չէր իմ երաշխավորյալ անձին դրդել հիշատակել այն անձանց անունները, ովքեր ուղղակի հայտարարել են, որ Գերմանիան կամեցել է հայերի հալածանքները: Նա կարողացավ ինձ միայն հավաստել, որ խոսքը վերաբերվում է մի ազդեցիկ անձնավորության, որը Կոմիտեի հետ սերտ առնչություն ունի և բոլոր զաղամիքները զիտի»:¹⁴

Սակայն Թուրքիայում կաշին կ. և թ. որոշ ներկայացուցիչներ, որոնք բնադատաբար էին վերաբերվում հայերի հանդեպ ավստրիական կառավարության գործելակերպին: 1916թ. մարտի 8-ին կ. և թ. հյուպատոս Նադամլենցկին գրում էր Պալավիչինին. «Ժեղճ բնակչությունը (...) իր սարսափի և անսահման կարիքի մեջ հարցնում է, թե ի՞նչ են անում Թուրքիայի դաշնակիցները: Ի՞նչ են անում Ավստրո-Հունգարիան և Գերմանիան: Ինչո՞ւ նրանք չեն միջամտում՝ ինչո՞ւ նրանք չեն օգնում (...): Չերդ գերազանցություն (...) մի՞թե մենք հնարավորություն և զբոսություն չունենք վերջ դնելու այդ բռնություններին, որոնք սև սավեր են զցում մեր հեղինակության վրա»:¹⁵

1917թ., ինչպես հայտնի է, տեղի ունեցավ հեղափոխություն Ռուսաստանում: Ավստրիական դիվանագետները զեկուցում էին, որ

Փետրվարյան հեղափոխությունը ծրագրվել և իրագործվել է Անգլիայի կողմից: Այդօրինակ դատողության հիմք է տալիս 1918թ. մարտի 14-ին Կոստանդնուպոլսից ուղարկված մի փաստաթուղթ, որտեղ նշված է, որ բոլշևիկները մի գաղտնի փաստաթուղթ են հրապարակել, որտեղ գեկուցվում էր, որ Ռուսաստանի արտաքին գործերի մինիստր Սազոնովը 1916 թվականին հանդես է եկել Թուրքիայի հետ սեպարատ հաշտություն կնքելու օգտին:¹⁶ Ռուսների սեպարատ հաշտությունը Թուրքիայի հետ կունենար ծանր հետևանքներ Անտանտի դաշնակից պետությունների համար: 1917թ. մայիսի 20-ի թվակիր վավերագրում գեկուցվում է այն մասին, թե ինչպես է Պետերբուրգում Անգլիայի դեսպանը զգուշացրել ռուսական կառավարությանը, երբ Կերենսկու կառավարությունը խաղաղության հասնելու տրամադրություններ էր դրսևորում. «Դուք ոչ մի խաղաղություն չեք ունենա, քանզի եթե դուք Կենտրոնական տերությունների հետ այդպիսին կնքեք, ապա ձեր վրա կհարձակվեն անգլիացիները, ճապոնացիները և չինացիները, և ձեզ համար ավելի լավ է ներկա պատերազմի մեջ մնալ, որի դեպքում, հնարավոր է, մեզանից կարող էք որոշ բան ստանալ, քան մի այլ ռազմաճակատում նորը սկսել, որը, բնականաբար, ներկայիս պայմաններում առանձնապես ծանր կլինի»:¹⁷

Վավերագրերն, այնուհետև, քացահայտում են Կենտրոնական տերությունների կովկասյան քաղաքականությունը, Թուրքիայի օգնությամբ այն անեքսիայի ենթարկելու, տնտեսապես Կովկասը շահագործելու նրանց հավակնությունները: Դրա համար Կովկասը պիտի տարանջատվեր Ռուսաստանից: Դրան հասան գերմանացիները, երբ նրանց վրացի բարեկամներն Անդրկովկասի կառավարության մեջ անսահմանափակ իշխանություն ձեռք բերեցին: 1918թ. ապրիլի 22-ին Թիֆլիսում նրանք հռչակեցին անդրկովկասյան դաշնակցային դեմոկրատական հանրապետություն, որի կազմում ընդգրկված էին Վրաստանը, Ադրբեջանը և Հայաստանը: Մի քանի շաբաթ անց՝ մայիսի վերջին, անդրկովկասյան հանրապետությունները հռչակեցին իրենց անկախությունը: Դրա հետևանքով Անդրկովկասը վերջնականապես անջատվեց Ռուսաստանից: Այժմ արդեն Կենտրոնական տերությունները կարող էին իրենց մտադրություններն իրականացնել. Թուրքիան պիտի ներխուժեր Կովկաս: Հայերը չէին կարող կասեցնել թուրքերի ներխուժումը հայկական նորաստեղծ հանրապետություն: Երբ թուրքական զորքերը ներխուժեցին Հայաստանի հանրապետության տարածք, Գերմանիային և Ավստրո-Հունգարիային բողոքում էին անգամ բոլշևիկները: Թուրքերի Կովկաս

ներխուծելու հետևանքով ոչ միայն խախտվեց Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության պայմանագիրը, այլև սկսվեց հայերի մի նոր ցեղասպանություն:

Գերմանիան և Ավստրո-Հունգարիան բողոքում էին Թուրքիային: Գերմանացիների երկակի խաղն ակնհայտ է դառնում Պալավիչինիի 1918թ. մայիսի 30-ի գեկուցագրից.

«... Մեծ վեզիրը [Թալեաթ փաշան], դրանից գատ, ավելացրեց, որ կոմս Բեռնսդորֆը ժամանակին հստակորեն պարզաբանել է անդրկովկասյան կառավարությանը տված վերջնագիրը և որ գերմանական զերագույն հրամանատարությունը «սահմանների ստույգ ճշգրտման» հետ, որի հետևանքով մի տարածաշրջան՝ մինչև Ջուլֆա խոստացվել է Թուրքիային, լրիվ համաձայն է: Նաև թուրքական բանակի առաջխաղացումը տեղի է ունեցել գերմանական բանակի գերագույն հրամանատարության համաձայնությամբ և, նույնիսկ, զերագույն հրամանատարության ցուցումով»:¹⁸

Թուրքերի Հայաստան ներխուծելու և հայկական կենսականորեն կարևոր տարածքները զրավելու հետևանքով էլ ավելի սահմանափակվեց Հայաստանի տարածքը: Այդ պատճառով ծագած կոնֆլիկտում Գերմանիան հետևյալ դիրքը զրավեց. «Բաթումի հաշտության պայմանագրով Թուրքիան հայերից ևս Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրով որոշած սահմաններից ավելի՝ կարևոր նշանակության տարածաշրջաններ է զավթել: Երկիրը, որը մնացել է հայերին, շատ փոքր է բնակչությանը կերակրելու համար: Հարյուր հազարավոր հայեր փախել են Վրաստան կամ լեռները: Մենք, որպես Բրեստի պայմանագրի համաստորագրող, պարտավոր ենք պահանջել, որ Թուրքիան հետքաշվի դեպի Բրեստի նշված սահմանները և փախստական հայերին հնարավորություն ընձեռի վերադառնալ իրենց բնակավայրերը: Թուրքիային խնայելու համար հանձնարարվում է այդօրինակ պահանջից հրաժարվել և սահմանափակվել սոսկ թուրքական գործողությունների դեմ առարկությամբ, սակայն առանց այդ առարկություններին հետևող գործողությունների»:¹⁹

Ավստրիական վավերագրերն ուշագրավ են նաև Լեոնային Ղարաբաղի ներկա հակամարտության առումով, քանզի Լեոնային Ղարաբաղի հակամարտությունը սկսվել էր դեռ 1918թ.:

—1918թ. օգոստոսին բարոն Ֆրանկենշտայնը՝ կ. և թ. պատվիրակը Կովկասում, գեկուցում է Թիֆլիսից. «Ղարաբաղի լեոնային մասում 250000 հայ է բնակվում և ընդամենը 20.000 մահմեդական: Չնայած դրան Թուրքիան այդ տարածքը դիտում է որպես ադրբեջանական շրջան»:²⁰ Ու նաև՝ «վերջերս թուրքերը կամենում էին Ադրբե-

ջանից զուտ հայկական Ղարաբաղ մարզը ներխուժել...»

Մենք փորձեցինք այս հակիրճ առաջաբանում շեշտել ավստրիական վավերագրերի նշանակությունը՝ Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության առնչությամբ: Այս վավերագրերի հիման վրա մենք առաջ ենք քաշում հետևյալ քեզը:

Այն անսահման աջակցությունը, որը Գերմանիան և Ավստրո-Հունգարիան ցույց տվեցին սուլթան Աբդուլ Համիդին և երիտթուրքերին, վերջիններիս հայերի հանդեպ տարվող քաղաքականության կապակցությամբ, նպաստեց 19-րդ դարի երկրորդ կեսին և 20-րդ դարի սկզբին հայերի նկատմամբ իրագործված ցեղասպանությանը, հայերի հալածանքներին և կոտորածներին և նրանց տարագրությանն իրենց հայրենիքից:

Գերմանական և ավստրիական պատմագրության մեջ առ այսօր սակայն չեն լուսաբանվում Հայաստանին առնչվող հարցեր. մի բացթողում, որի ճշգրիտ իմաստավորումը կարևոր նպաստ կրերի այդ երկրների ժողովուրդների փոխըմբռնմանը:

Արտեմ Օհանջանյան
Մագիստրոս դոկտոր
(Վիեննա, Ավստրիա)

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- ¹ Wien, Kriegsarchiv (այսուհետ՝ KA), Armeecoberkommando Nachrichtenabteilung (այսուհետ՝ AOK NA), Karton 3509.
- ² Wien, Haus-, – Hof – und Staatsarchiv (այսուհետ՝ HHSTA), Politisches Archiv (այսուհետ՝ PA), I 521.
- ³ Wien, HHSTA Presselcitung (այսուհետ՝ PL) 245.
- ⁴ Wien, HHSTA PA XL 272.
- ⁵ Wien, HHSTA PA XII 209.
- ⁶ Wien, KA AOK NA 1915 Karton 3529.
- ⁷ Wien, HHSTA PA XII 211.
- ⁸ Wien, HHSTA PA XII 209.
- ⁹ Wien, HHSTA PA XII 463.
- ¹⁰ Wien, HHSTA PA XL 272.
- ¹¹ Այդ մասին տես Artem Ohandjanian Armenien, Der verschwiegene Völkermord. Böhlau. Verlag Wien. Köln. Graz. 1989, էջ 109:
- ¹² Wien, HHSTA PA XII 209.
- ¹³ Wien, HHSTA PA XII 463.
- ¹⁴ Wien, HHSTA PA XII 209.
- ¹⁵ Wien, HHSTA X 155.

¹⁶ Wien, HHSTA PL 192.

¹⁷ Artem Ohandjanian. ցշվ. աշխ, էջ 126:

¹⁸ Wien, HHSTA PA X 155.

¹⁹ Wien, HHSTA PA X 157 (Beilage).

²⁰ Wien, HHSTA PA X 157.

Թիվ 38.
Հայաստանից

Կոստանդնուպոլիս,
18 հունվարի, 1915

Հայկական տարրեր վիլայեթներից տեղեկություններ են ստացվել Պատրիարքարանում, համաձայն որոնց թուրքական և հայկական տարրերի միջև հին հակամարտությունը վերջիններիս նկատմամբ այլևայլ հրեշավոր շարագործությունների տեսքով սանձազերծվել է: Մեծ կոտորած ոչ մի տեղում չի եղել, սակայն հավանաբար զանազան վայրերում ունևոր հայեր են սպանվել և նրանց տները կողոպտվել են: Հույժ մտահոգիչը այս իրադարձությունների առթիվ այն է, որ իշխանություններն այս հրեշավոր շարագործություններին նայում են ձեռքերը ծալած:

Հայերը հուսով էին, որ Էնվերի Կովկասում հայտնվելը այս բռնություններին վերջ կդնի, սակայն նրանք իրենց այս ակնկալություններում հուսախաբ եղան, թեև Էնվերը վերջինն է, որը հայերի վրա հարձակումներին հավանություն էր տալիս և որը վտանգ չի տեսնում, որը այս դեպքերին յուրահատուկ է: Թուրքերը այսօր ավելի, քան երբևէ հարկադրված են ընդունել հայերի լռյալ կեցվածքը, այդ նրանց դժվարին փորձության է ենթարկում, երբ նրանք հայերին չեն պաշտպանում նրանց կյանքի և ունեցվածքի դեմ կատարվող հարձակումներից, առավել ևս, երբ հայերը Թուրքիայի և Ռուսաստանի միջև ընթացող պայքարում առաջինի կողմն են պահում: Հարկ է նաև նկատի առնել, որ թուրքական կովկասյան բանակում համեմատաբար շատ հայեր կան:

“Österreich-Armenien, 1872-1936”, Faksimilesammlung Diplomatischer Aktenstücke, Herausgegeben und Eingeleitet von Mag. Dr. Artem Ohandjanian, , Band I-XII, Ohandjanianeigenverlag Wien, 1995; Այստեղևս՝ “Österreich-Armenien”, Bd VI, 1914-1915, p. 4497.

Թիվ 50

Կոստանդնուպոլիս,
26/1 1915

Թուրքիան և Հայաստանը

...Աղմուկը, որ գալիս էր ներքին գործերի նախարար Թալեաթ

բեյի սենյակից, վկայում էր այն մասին, որ վերջինս շուտով մեկնելու է Էրզրում: Նրա հանձնարարականը կապված պիտի լիներ հայերի նկատմամբ ունեցած թշնամական վերաբերմունքի հետ:

Շատ հաճախ հայ զինվորներին ուղարկում են ռազմաճակատի առաջին գիծ, որպեսզի նրանք այնտեղ սպանվեն: Քրդերը վերսկսել են կոտորել հայ գյուղացիներին, քայց առանձին գործողություներով, որ կասկած չհարուցեն, թե հայերի կոտորածներն ամենուրեք են իրականացվում:

Wien, Haus, – Hof – und Staatsarchiv (HHSTA), Politisches Archiv (PA), XL 272.

№ 3

Թիվ 165.

*Կոստանդնուպոլիս,
29 ապրիլի, 1915*

Հայերի ձերբակալումները

Արդեն երկար ժամանակ է, ինչ կատարվում էին հայերի կալանավորումներ, սակայն դրանք դիպվածային են, մինչդեռ դրանք այժմ մեծ չափեր և որոշակի բնույթ են ստանում: Բացի այն, որ ընդամին խիստ են չափն անցնում, այստեղ ոչ մի նորություն չկա: Անգլիական դրամը ռուսական գործակալների ընկերակցությամբ աշխատել է հայկական շարժման օգտին:

Վրացի Հասան քեյդ՝ Անմեղ փաշայի որդին, Բաթումի մոտ կազմել է մահմեդա-հայկական լեգեոն և այն տարել է թուրքերի դեմ: Նաև հայտնի Ռեժակ քեյը Բենդերխան գերդաստանից, նույնպես մասնակցում է շարժմանը: Նրա ազդեցությունը տարածվում է հիմնականում պարսկա-թուրքական սահմանային գավառների վրա՝ Բալազետից մինչև Վանի բարձրունքները: Պարսկաստանում այժմ աշխույժ աշխատանք է կատարվում երիտթուրքերի կողմից, որոնք մեծ թվով բարձրաստիճան և կրտսեր սպաներ են այնտեղ ուղարկել, որոնք մտել են պարսկական ծառայության մեջ և Ռեժակ քեյի գործունեության դեմ ուժեղ պատնեշ են ստեղծել: Էրզրումի շրջանում արդեն մեծ թվով ստաջ մի քանի հարյուր հայեր են ձերբակալվել և կապանքների ենթարկվել: Բրուսայում 20 օր առաջ հայ զինապարտները մինչև 45 տարեկան գորակոչվել և գորակոչվածները հեռավոր նահանգներ են ուղարկվել: Թե որքան մեծ է նրանց թվաքանակը, ստույգ հայտնի չէ, այդ թվաքանակը անցնում է մի քանի հազարից:

Կոստանդնուպոլսում և այլ վայրերում ժուճքեր են հայտաբերվել: Կոստանդնուպոլսում հիմնավորապես վերացրել են կասկածելի հայերին:

Անտարակույս Անգլիան հայերին մեծ խոստումներ է տվել նրանց Թուրքիայի դեմ ուղքի հանելու համար:

“Österreich-Armenien”, Bd VI, 1914-1915, p. 4552.

№ 4

Թիվ 36

Կոստանդնուպոլիս,
29 ապրիլի, 1915

ՏԵՂԵԿԱՏՈՒ ՁԵԿՈՒՑԱԳԻՐ

ՀԱՅԵՐԻ ՁԱՆԳՎԱԾԱՅԻՆ ԿԱԱՆԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ:
ԿԱՍԿԱԾԱՆՔ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴՎԱԿԻՐՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՐՁ:

Այս շարաթվա սկզբին ոստիկանությունը բազմաթիվ ձերբակալություններ է կատարել հայերի, հատկապես բարձր դիրք ունեցող անձանց շրջանում:

Ձերբակալվածների ստույգ թիվը հայտնի չէ և առայժմ այդ մասին պաշտոնական որևէ տեղեկություն տալը արգելված է, պաշտոնական որոշ տվյալների համաձայն պիտի որ 180 անձ կալանավորված լինի, սակայն ընդհանրապես գտնում են, որ նախագգուշական նկատառումներով ձերբակալված հայերի թիվը շատ ավելի մեծ է: Կալանավորվել են հատկապես մտավորականները, այն է բժիշկներ, դեղագործներ, լրագրողներ, այդ թվում նաև թուրքական «Մաբահ» թերթի գլխավոր խմբագիրը, և թուրքական համալսարանի քաղաքական պատմության պրոֆեսոր Տիրան Կոժոկյան էֆենդին: Բոլոր դեպքերում սակայն մարդիկ, որոնք պատկանում են հայկական տարբեր քաղաքական կուսակցություններին, առաջին հերթին Հնչակյանների (սոցիալ-դեմոկրատների) կուսակցությանը և այնուհետև դաշնակցականներին (ռադիկալներին) և ռամկավարներին (դեմոկրատներին), հայերի, որոնք այսօրինակ քաղաքական ուղղությունների արդեն վաղուց են պատկանում և յուրաքանչյուր անձնավորություն ինքնուրույն քաղաքական գործունեությամբ է աչքի ընկել և որոնք կապ ունեն արտասահմանի հայկական քաղաքական միու-

թյունների կամ կոմիտեների հետ: Կալանավորվածների մի մասը շուտով կողարկվի դեպի նահանգներ (Անգորա, Կոնիա), մյուսները հավանաբար ազատ կարձակվեն և որոնց դեմ ապացույցներ կան, դրանցից շատերը հեռակա կարգով ռազմական դատարանի կողմից կդատապարտվեն: Այսպես, փարիզյան Հնչակ կոմիտեի նախագահը և փոխնախագահը ռազմադատական կարգով պիտի կանչվեն դատի:

Չանգվածային ձերբակալումների կալանավորելու պատճառը պաշտոնապես ցարդ չի հրապարակված, ինչպես նաև ընդհանրապես մինչև հիմա այս ամբողջ իրադարձության մասին մամուլում չի հաղորդվել:

Աերը հիշատակված երկու առաջնորդներին դատարան կանչելը սկնարկ է այն մասին, որ նրանք «այն անձանցից են, որոնք մեղադրվում են երկրի ներքին հանգիստը խախտելու փորձ կատարելու մեջ»: Պիտի խիստ հավանական համարել, որ կառավարությունն այդ մասին զադտնի տեղեկատվության շնորհիվ արդեն վաղուց զադտնի հաղորդումներից տեղյակ է, որ հայերը արտասահմանում բնակվող թուրքական ընդդիմության պարագլուխների հետ կապ ունեն, որոնք եռյակ-Անտանտի ծառայության մեջ են նրանց ծրագրերին սատարելու նպատակով այստեղ և նահանգներում ներքին խռովություն առաջացնելու միջոցով: Նրանց հեղափոխական կազմակերպությունները, որոնք ցրված են արտասահմանում (Անգլիա, Ֆրանսիա, Եվեցարիա, Եգիպտոս, Ամերիկա), կարող են անարվստական ձևով գենք ու ուժանակ օգտագործել, համիդյան վարչակարգի օրոք հայերը երիտթուրքերի ծառայության մեջ էին: Ազգային հայկական հեղափոխության ապարդյուն փորձերից հետո, որը (հեղափոխությունը) նախատեսում էր այսպես կոչված հայկական նահանգներում քաղաքական ինքնավարության հաստատում, հայերն էին, որ երիտթուրքական կոմիտեի հետ իրական համաձայնության հիման վրա, հնարամիտ մահափորձը ձեռնարկեցին նախկին սուլթան Աբդուլ Համիդի դեմ՝ երիտթուրքերի միջոցների հաշվին: Ուստի և բացառված չի լինի, որ հիմա էլ հայկական կոմիտեները թուրքական ընդդիմության ծառայության մեջ գտնվեն, որպեսզի հարմար պահին եռյակ-Անտանտի հաշվին ներքին մի հեղափոխություն Կոստանդնուպոլսում և նահանգում (ռուսական սահմանները) հրահրեն: Ոչ միայն Անգլիան էր նախկինում հայկական կոմիտեների ղեկավար շրջաններին և այժմ հատկապես Ռուսաստանն է նյութապես հավանաբար շտայլորեն, ըստ հնարավորության, աջակցում, այլև փաստ է, որ հայերը, որոնց Ռուսաստանում առաջ դաժանորեն հետապնդում

էին, այժմ քաղաքականապես նվիրված են Ռուսաստանին: Այս սկիզբ առավ հայկական բարեփոխումների հարցը անցյալ տարի կարգավորելու պահից:

Հայկական նահանգների վարչական կամ քաղաքական բարեփոխումների հարցի ժամանակ, որը նախկինում Անգլիան էր ղեկավարում, իր վերջին փուլում Գերմանիան էր ղեկավարում (այն ժամանակ Բեռլինում կազմավորվեց Գերմանա-հայկական միություն և Գերմանիան կաննում էր Կիլիկիայի հայերին սիրաշահել), իր ազդեցության տակ առնել և հատկապես Ռուսաստանն էր օգտագործում այդ հանգամանքը, Ռուսաստանը կարողացավ, իր համաձայնությունը տալով չորս տոկոսով մաքսատուրքը բարձրացնելու վերաբերյալ, պետական մենաշնորհի մտցնելով և այլն իր բոլոր պայմանները անցկացնել, հատկապես բարեփոխումները Տրապիզոնի վիլայեթի վրա նույնպես տարածել, ոստիկանության և ժանդարմերիայի ծառայողների, ինչպես և հասարակական բոլոր ծառայություններում ծառայողների թվաքանակի կեսը հայկական տարրերից ընդգրկել, հատկապես այն շրջաններում, որտեղ նրանք ամբողջ բնակչության սուկ 10-30% են կազմում: Այդօրինակ բարեփոխումների իրականացումը, շնորհիվ որի հայերը հուսով էին հայացնել անատոլիական յոթ վիլայեթներ, հայերից Ռուսաստանի երկրպագուներ ստեղծեց Թուրքիայում և դրանով է բացատրվում, թե ինչու պատերազմի սկզբից հայերը այդքան շատ են Ռուսաստանով հրապուրվում: Եվրոպական պատերազմը վերացրեց հայկական բարեփոխումները: Ուստի հայերը ցանկանում են, որ Ռուսաստանը շահի պատերազմը, որպեսզի դրանով իսկ ջերմորեն բաղձալի բարեփոխումները, որոնք այդչափ աղաղակող անարդարություն էին Թուրքիայի և մյուս ազգաբնակչության հանդեպ, այնուհետև հանգիստ կարողանան իրականացնել կամ ընդարձակել:

Այստեղից կարելի է նկատել, որ թուրքական պատերազմը սկսվելու ժամանակից ի վեր ռուսական բանակում բազմաթիվ հայ կամավորներ են մարտնչում ոչ միայն Ռուսահայաստանից, այլև Տաճկահայաստանից: Ռուսական բանակի Ալաշկերտի դաշտավայրով առաջխաղացումը ամենայն հավանականությամբ ծառայելու է որպես ազդանշան Վանի վիլայեթում հայերի ապստամբության համար: Այդ գիտեին թուրքերը, ուստի և նրանք շատ խիստ զանգվածային միջոցներ են ձեռնարկել:

Թե ինչ է վերջերս Վանում տեղի ունեցել և այդ վիլայեթում խռովությունների մասին պատվող լուրերին ինչ չափով հավատալը, դժվար է ասել: Մոտ ժամանակներս հայտնի դարձավ Ձեյթունի լեռնաշխար-

հուն՝ Կիլիկիայում, հայկական հաճախակի ապստամբության օջախում ապստամբության մի փորձի մասին: Այնտեղ հայերը հրաժարվել են զինվորական ծառայությունից և այնտեղ ուղարկված ժանդարմներին գործուն դիմադրություն են ցույց տվել, որի ընթացքում մայրիկի աստիճանով ժանդարմերիայի պարետը սպանվել է:

Բավականին թվով գորքեր են ուղարկվել այդ վայրը և փորձն իրեն իսկ սաղմոս պիտի խեղդված լինի: Այս իրադարձությունը հայերի քաղաքական Անտանտամետ խարդավանքների մասին ուսուցանության այլ տեղեկությունների հետ կապված պիտի որ մեծապես նպաստեին հայերին զանգվածաբար կալանավորումների ենթարկելու գործին:

“Österreich-Armenien”, Bd VI, 1914-1915, p. 4553-4555:

№ 5

Թիվ 1416

**ՀԵՌԱԳԻՐ
ԿՈՍՄ ՊԱԼԱՎԻՉԻՆԻՆ**

Պերա, 1 մայիսի 1915

Թիվ 347

Ծածկագիր

Գաղտնի.

Հայերը.

Վաշինգտոնում ռուսական դեսպանը ամերիկյան կառավարությանը առաջարկել է հանձնարարել պարոն Մորգենթաուին թուրքական կառավարությանը լուրջ բողոք ներկայացնել վերջերս Հայաստանում տեղի ունեցած կոտորածների առնչությամբ: Ռուսական ներկայացուցիչը ավելացրել է, որ Ռուսաստանը շատ ավելի մահմեդական հպատակներ ունի, քան Թուրքիան՝ քրիստոնյաներ, իր մահմեդական հպատակներին լավ է վերաբերվում և Թուրքիայից ակրնկալում է, որ իր քրիստոնյա հպատակների նկատմամբ Թուրքիան նույնը կանի:

— Ուստի և ամերիկյան կառավարությունը հանձնարարել է պարոն Մորգենթաուին այստեղի ազդեցիկ պաշտոնատեղերում խոսել այն իրողության մասին, որն, ինչպես ինձ ամերիկյան դեսպանն ասաց, մեծապես հուզել է ամերիկյան հասարակական կարծիքը:

Այն տեղեկությունների համաձայն, որոնք ստացել է պարոն

Մորզենթաուն, Վանի շրջանում բազմահազար հայեր են սպանվել:

Դրանից զատ հայկական գյուղերի բնակիչները վտարվել են, կանայք և երեխաներն արտաքսվել են և իրենց ամուսիններից բաժանվել:

Իմ երևկվա թիվ 32/D գեկուցազրում ես անդրադարձել եմ այդ խնդրին և այդ առթիվ արտահայտվել եմ, որ ես ամեն մի միջամտությունից խուսափում եմ: Զաղաքական այն նշանակության կապակցությամբ, որ այժմ ստանում է այդ հարցը, կարծում եմ ես առաջին իսկ հարմար առիթով բարեկամաբար պիտի հրավիրեմ թուրքական պետական այրերի ուշադրությունն այն արձագանքի վրա, որ կարող են ամենուրեք առաջացնել Թուրքիայում քրիստոնյաների դեմ ամմարդկային գործողությունները, դրանով իսկ մեր հակառակորդներին մի նոր առիթ կտրվի, ամբողջ ուժով Թուրքիայի դեմ հանդես գալու:

“Oesterreich-Armenien”, Bd VI, 1914-1915, p.4556-4556^A:

№ 6

Թիվ 174.

Կոստանդնուպոլիս,
5 մայիսի, 1915

Հայկական շարժումը

Մինչև այժմ մոտավորապես 500 ձերբակալություններ են կատարվել հայ մտավորականների շրջանում: Կալանավորվածների շարքերում և գտնվում նաև «Մարահ»-ի գլխավոր խմբագիր և թուրքական բարձրագույն դպրոցի պրոֆեսոր Զելեքյանը, որը 1895-1896 թթ. հեղափոխական պատրիարք Իզմիրլյանի բարտուղարն է եղել, այնուհետև ներման և արժանացել և վերջին տարիներին թուրքերի շրջանում հարգարժան դիրքի է հասել: Այդուհանդերձ այն դիտվում է որպես հայերի ականավոր և վտանգավոր ղեկավար:

Թուրքական կողմը շարունակում է պնդել, որ հայերը այստեղ և նահանգում անգլիական ոսկուց շլացած սուլթանի գահակալության տոնի ժամանակ խռովություն պիտի սարդեին, որպեսզի դեպի Կոստանդնուպոլիս և նահանգ շատ գորբեր բերվեն Բոսֆորի և Դարդանելի մոտերքում գտնվող բանակներից և այդ միջոցով ցամաք ելնելու ռազմական գործողությունը հաջողեցնեն:

Անգլիական ղեկավարության նախկին առաջին քարգման Ֆիտցմաուրիցը, որը ներկայումս Սոֆիայում է գտնվում, պիտի որ

89168
A II

այս ծրագրերի մշակմանը մասնակցած լինի: Այդ մեղադրանքների մեջ տեղ են գտել հավանաբար չափազանցություններ, որպես, այսպես կոչված, հայկական խռովություններ, որոնք տեղի ունեցան Էրզրումում, Վանում և Կիլիկիայի այլ վայրերում և թուրքական կոտորածներով ուղեկցվեցին, առաջացնելու համար:

“Osterreich-Armenien”, Bd VI, 1914-1915, p.4561:

№ 7

*Ավստրո-հունգարական
զինվորական կցորդի
զեկուցագրի քաղվածքից*

*Կոստանդնուպոլիս,
19 մայիսի, 1915*

Թիվ 529

Հայկական հարցը ևս պիտի կառավարության համար մի մեծ վտանգ դառնա: Հայ ազգարնակչության մեծ մասին արքորելու պատճառով ասիական Թուրքիայի մի ամբողջ տարածք զրկվել է իր արդյունագործող բնակչությունից և տնտեսական կյանքը այնտեղ կաթվածահար է եղել:

Հայերին արքորելու ժամանակ անմարդկային գործելակերպը դրդել է ամերիկյան, գերմանական և ավստրո-հունգարական դեսպաններին Բարձր Դռանը բողոք ներկայացնել: Թուրքական կառավարությունը այս արքուրդ ձեռնարկել է ոչ թե հայկական ապրտամբությունը ճնշելու, այլ Մակեդոնիան և Լիբիան կորցնելու հետևանքով հացից զրկված անթիվ թուրք պաշտոնյաներին ապահովելու համար:

“Osterreich-Armenien”, Bd VI, 1914-1915, p.4727- 4728:

№ 8

*Ավստրո-հունգարական
կ. և ք. զլխավոր
հյուպատոսություն
Թիվ 30/P.
Խուզարկությունները
հայերի տներում*

*Չմյունխա,
21 մայիսի, 1915*

*Նորին գերազանցություն կ. և թ. արքունի և արտաքին
գործերի պարոն մինիստր, բարոն Մտեփան Բուրխանին*

Վիեննա

Հայերի տներում խուզարկությունները, որոնց մասին երեք շաբաթ առաջ գեկուցել եմ, շարունակվում են եռանդուն կերպով: Բազմաթիվ կալանավորվածներից մինչև հիմա մոտ 50 անձ և կալանքի մեջ թողնվել, դրանց թվում «Հնչակի», ինչպես և «Դաշնակցության» այստեղի հայտնի անդամներ՝ Թոմաս Բոյաջյանը (դպրոցի տնօրեն), Բահարբարյան Վահանը (վաճառական), Արզնյանը և Սեդրակ Թորաջյանները:

Բացի Թիլկիլիկում հայտնաբերված ռումբից, փաստաբան Բարսեղ Գուրենկյանի բնակված տան նկուղում հայտնաբերել են վեց ձեռքի ճոճակ: Այն բանից հետո, երբ վերջինս, ինչպես և Ախաբենությունն է հաստատում, դժոխային մեքենայի գոյության մասին չի գիտեցել, կասկածը ընկնում է տարիներ շարունակ այդ տանը գետեղված հայկական ակումբի վրա:

Հայկական կողմը պնդում է, որ մեծ մասամբ անմեղ բանտերում գտնվող իրենց ղավանակիցները ենթարկվում են դաժան կտտանքների, այդ իսկ պատճառով բազում դեպքերում ոչ ճիշտ խոստովանություններ են անում: Կալանավորվածներից ոմանք հարցաքննության ժամանակ հայտարարել են, որ տեղի հայկական ակումբը վերոհիշյալ ռումբերը իր ժամանակին (1909) հեղափոխության կապակցությամբ Միություն և առաջադիմություն կոմիտեից է ստացել: Այդ ցուցմունքները սակայն չեն համապատասխանում ճշմարտությանը, այն բանից հետո, երբ գեներալ-նահանգապետը, որը որոշ ժամանակ առաջ Կոստանդնուպոլսից հանձնարարություն էր ստացել տեղի հայերին չալուրջ հետևել, մոտ մեկ ամիս առաջ իր մոտ է կանչել կոմիտեի բոլոր հայտնի անդամներին և նրանց մեկ շաբաթվա ընթացքում առանց բացառության մինչև այժմ տակավին իրենց ձեռքին գտնվող ռումբերը և այլն ոչնչացնելու վերաբերյալ զգուշացրել է: Հիշյալ հայ կոմիտեականները ժամկետն անցնելուց հետո հանդիսավոր կերպով հայտարարություն են արել, որ միության տրամալրության տակ եղած բոլոր պայթուցիկ միջոցները (նյութերը) և զինամթերքը ոչնչացվել են:

Հայկական «Հնչակ», «Դաշնակցություն», այնուհետև անջատողական «Վերակազմյալ հնչակյան» կոմիտեների նպատակները և էությունը, ինչպես և նրանց դիրքորոշումը այսօրվա Օսմանյան կայսրությունում պիտի որ բավականաչափ հայտնի լինի: Չմյուռնիայում

նրանք, համեմայն դեպս վերջին տարիներին, ոչ մի մեծ դեր չեն ունեցել:

Այստեղի քաջատեղյակ մի հայ փաստաբանի տվյալների համաձայն իր ժամանակներին Չմյուռնիայում և շրջակայքում կար մոտ 30 «հնչակյան» և հազիվ 600 «Դաշնակցության» անդամներից բաղկացած հանրություն, որ Այդին վիլայեթում 18 000 հայ բնակչության համար, ինչպես վերոհիշյալն է կարծում, շատ փոքր տոկոս կազմում: Այդ կոմիտեների անդամների մեծագույն մասը բնակվում է Չմյուռնիայում (նախանգում հազիվ 40-50 Դաշնակցության անդամ) և հավաքագրում են մեծ մասամբ կրթություն չունեցող առևտրական գործակատարների, մանր առևտրականների և այլ խավերից:

Համանման զեկուցում ես այսօր ճիշտ նույն ժամանակ ուղարկել եմ Կոստանդնուպոլիս:

Կ. և ք. հյուպատոս
Գերենտ
(ստորագրություն)

“Osterreich-Armenien”, Bd VI, 1914-1915, p.4574-4575:

№ 9

Ավստրո-հունգարական
Կ. և ք. գլխավոր
հյուպատոսություն
Տրապիզոն
ZL 30

Տրապիզոն,
31 մայիսի, 1915

P.

Նյութը. Հայկական շարժումները Մամսունում.

Նորին գերագանցություն Կ. և ք. արքունի և արտաքին գործերի
պարոն մինիստր քարոն Ստեփան Բորիսանին

Վիեննա

Մամսունում ձերբակալված (մոտ 40) հայերից մեկը շուտով բանտ նետելուց հետո վախճանվել է, ասում են դաժան կտտանքների հետևանքով, բանտում: Աճյունը գիշերով հողին է հանձնվել, ընտանիքի կողմից պահանջված դիախերձումը պաշտոնապես մերժվել է: Գերեզմանը հսկվելու է ոստիկանության կողմից և ժամանակ առ ժամանակ ողողվելու է կրաջրով:

Տնային խուզարկությունների ժամանակ զենք և ձեռքի
նոցակներ, ինչպես նաև մի քնդանոթ է հայտնաբերվել:
Ձերբակալվածները նախապես դեպի Բաֆրա են տարվել:
Համանման զեկուցում ուղարկել են ես Կոստանդնուպոլիս:

*Կ. և ք. հյուպատոս
(ստորագրություն)*

*Փոստի միջոցով
(Կ. և ք. ղեկավարին)*

“Österreich-Armenien”, Bd VI, 1914-1915, p.4577:

№ 10

*23 հունիսի 1915
Ավստրո-հունգարական
Կ. և ք. գլխավոր
հյուպատոսություն
Կոստանդնուպոլիս
Թիվ 47/P. E.
Բազմաթիվ հայերի
մահապատիժը*

*Կոստանդնուպոլիս,
18 հունիսի, 1915*

*Նորին զերազանցություն Կ. և ք. արքունի և արտաքին գործերի
պարոն մինիստր՝ քարոն Բուրիանին*

Վերջին ժամանակ բուն Կոստանդնուպոլսում և նահանգներում բազմաթիվ հայեր ռազմական դատարանի կողմից դատապարտվել են մահապատժի կախաղան հանելու միջոցով, և սպանվել են: Երկու օր առաջ այստեղի ռազմական մինիստրությունում 20 հայեր ենթարկվեցին նման մահապատժի: Կառավարությունը մի հարդորագրություն է հրապարակել, որը վկայում է, որ մահապատժի ենթարկվածները իրենց մեղավոր էին ճանաչել հեղաշրջում իրականացնելու շարժման մասնակիցներ լինելու և կեղծ լուրեր տարածելու մեջ:

Հայերի դեմ այդ խիստ միջոցառումներն ակնհայտորեն կապված են Հայաստանում հեղափոխական իրադարձությունների և հատկապես ռուսների դեպի Վան կատարած սուղխաղացման հետ: Առաջիկայում շարունակվելու են բազմաթիվ ձերբակալությունները Փոքր Ասիայում:

Քրիստոնյա ազգաբնակչության վրա թուրքական կառավարության այս դաժան գործելակերպը, հասկանալի է ինքնին, շատ վատ տպավորություն է թողնում, բուն երիտթուրքական շրջաններում էլ այս զանգվածային ձերբակալությունները և մահապատիժները, որոնք իրականացվում են Թալեաթ բեյի նախաձեռնությամբ, այն որպես անհաջող քաղաքականություն է համարվում:

Ամերիկյան դեսպանը վերջերս Անտանտի երեք կառավարությունների խնդրանքով հանձնարարություն է ստացել Բարձր Գոռանը հայտնել, որ Անգլիան, Ֆրանսիան և Ռուսաստանը թուրք իշխանություններին անձամբ պատասխանատու են համարում հայերի դեմ ձեռնարկած միջոցառումների համար: Մեծ վեզիրն, ինչպես ես տեղեկացա, պարոն Յորզենթաուի այս հաղորդման առթիվ խիստ վրդովված էր և այդ նրանից ամենևին չի թաքցնելու:

“Österreich-Armenien”, Bd VI, 1914-1915, p.4591-4592:

№ 11

*Ավստրո-հունգարական
կ. և բ. դեսպանություն
Կոստանդնուպոլիս*

*Կոստանդնուպոլիս,
24 հունիսի, 1915*

*Թիվ 49/P.-E.
Հայերի մահապատիժները.
1915թ. հունիսի 18-ի*

Թիվ 47/P.-E զեկուցագրի առթիվ

*Նորին գերազանցություն կ. և բ. արքունի և արտաքին գործերի
պարոն մինիստր՝ քարոն Բուրխանին*

Իմ համապատասխան զեկուցագրում ես հիշատակել էի, որ այստեղ տակավին շարունակվելու են հայերին մահապատի ենթարկելու դատավճիռների ունկնդրումներ պետական դավաճանության պատճառով: Ինչպես ես իմ ամերիկյան գործընկերներից տեղեկացա, այժմ Էնվեր փաշան նրանց դեմ նորերս արտահայտվել է այն իմաստով, որ դա այդպես չէ: Միաժամանակ նա շեշտել է, որ կառավարությունը հայ ազգի դեմ որպես արդպիսին ոչինչ չունի, այլ տեղի ունեցած մահապատիժները միայն հայկական գաղտնի կոմի-

տեներին և այն հայերին բաժին ընկան, որոնք Ռուսաստանի հետ դաշնակցել էին, կառավարությունը դրանով մի սարսափեցնող դաս էր կամենում տալ: Մյուս կողմից ես լսում եմ, որ նահանգներում հայերի սպանությունները շարունակվում են, և որ կառավարությունը համապատասխան դատավարություններում արտակարգ խստություն է ցուցաբերում:

Իմ կարծիքով այդ տեղի է ունենում մասամբ նաև այն պատճառով, որ դեկի մոտ գտնվող թուրքական պետական այրերը հայերի կողմից իրենց անձի դեմ ուղղված մահափորձից երկյուղ են կրում: Դա վկայող տարբեր նախանշաններ կան: Այդ առումով բնորոշ է հետևյալ դեպքը: Երեկ երկու սպա փնտրում էին զինվորական լիազորին, զեներալ Պոմյանկովսկուն, որպեսզի նրան Էնվեր փաշայի հանձնարարությամբ ցույց տան, որ թարգմանչի օգնական Ա. Լազարը (ազգությամբ հայ) ծառայության վայրում հայերի համար զենքեր է քաքցրել և միաժամանակ խնդրում Լին իրենց իմ կողմից թույլատվություն արտոնվի պաշտոնավայրում մասնակի պրպտումներ կատարելու համար: Ես կտրականապես հրաժարվեցի բնականաբար այդ թույլտվությունը տալ, սպաներին սակայն բացատրեցի գործի հանգամանքները, որի համար նրանք ներողություն խնդրեցին և հենացան: Բանի բուն էությունն այն է, որ Լազարը զաղութի անդամներից նրանց խնդրանքով վերցրել է զարդագեներ պաշտոնապես պահպանելու համար: Այդ միջոցառմամբ այստեղի զերատեսչության կարծիքով մասնավոր անձանց կողմից զենք ունենալու վերաբերյալ ոստիկանության հրապարակված որոշումն է շրջանցվել, դրանից գատ, նաև զաղութի անդամների համար տհաճություններն են կանխվել:

Ես հիշատակեցի այս միջադեպը միայն այն պատճառով, որ այդ այն իրողության նախանշանն է, թե ինչպես է այստեղ ներկայումս լրտեսությունը ծաղկում և այստեղի ղեկավար անձինք ինչպիսի վախ են տածում մահափորձի հանդեպ:

Ոչ մի կասկածի ենթակա չէ, որ կառավարության գործելակերպը հայերի նկատմամբ սխալ էր: Վերջիններս թուրքերի նկատմամբ ընդհանրապես վաղուց ի վեր թշնամաբար էին տրամադրված, սակայն նրանք նաև ռուսների բարեկամը չէին, քանզի շնորհիվ իրենց խիստ ազատամիտ միտումներին Ռուսաստանի հանդեպ մվազ նախասիրություն կարող էին ունենալ: Թուրքական սմանկ քաղաքականության հետևանքով սակայն հայերը երկու չարիքի միջև գտվելով հարկադրված են մվազագույնն ընտրել, ուղիղ ռուսների ձեռքը ընկան: Ես համոզված եմ, որ տեղի հայ առաքելական եկեղեցու

պատրիարքը Ռուսաստանի հետ մշտապես շփումներ ունի, և որ նա այժմ, վերջին իրադարձություններից հետո, իր ամբողջ կղերականությամբ հանդերձ ավելի քան համակրում է Ռուսաստանին: Այստեղի կառավարության գործելակերպի հետևանքով, թվում է թե հայկական հարցը բոլոր դեպքերում այնպիսի փուլ է թևակոխել, որն իրոք թուրքերի համար վտանգավոր կարող է դառնալ, հատկապես եթե ռուսները շարունակեն առաջխաղացումը Հայաստանում, որի դեպքում հայերը այստեղ անվերապահորեն նրանց կմիանան: Ինձ թվում է ընդհանրապես բացառված չէ, որ եթե իրադրությունն այստեղ որևէ պատճառով թարեմպաստ զարգացում ստանա, բուն մայրաքաղաքում հանկարծ հայկական ապստամբություն կարող է բռնկվել:

Կ. և թ. դեսպան

“Osterreich-Armenien”, Bd VI, 1914-1915, p. 4595-4598:

№ 12

Ավստրո-հունգարական

Կ. և թ. դեսպանություն

Կոստանդնուպոլիս

50 E.

Թիվ —

P.

Հայերի արտաքսումները

Տրապիզոնից

1915թ. հունիսի 24-ի

49 F

Թիվ — գեկուցագրի

P.

առթիվ

Հավելված 2

Նորին գերագանցություն Կ. և թ. արքունի և արտաքին գործերի պարոն մինիստր՝ բարոն Ստեփան Բուրիանին

Հենց նոր Տրապիզոնից ստացվել է երկու ծածկագիր իրար հետ աղերսվող հեռագիր, որոնք այնտեղի հայերի ճակատագիրը շատ տխուր լույսի ներքո են ներկայացնում: Մակայն ես այլ տեղերից էլ եմ լսել, որ իր հայրենիքից բռնագաղթի ենթարկված հայ ազ-

գաբնակչությունը ոչ միայն մեծ թշվառություն է կրում, այլև ամբողջապես ոչնչացման է ենթարկվում նրանց դարանակալ սպասող թուրք հրոսակախմբերի կողմից:

Այս պարագաներում իմ զեկուցած դատողություններին հակառակ ես փորձելու եմ, բարեկամական ձևով Թալեաթ բեյի վրա ներագդել և ակնհայտորեն ապացուցել, որ Թուրքիան նմանօրինակ գործելակերպով ինքն իրեն է վնասում և նա իր թշնամիների կողմից առաջադրված մեղադրանքներն է արդարացնում:

*Կ. և թ. դեսպան
(ստորագրություն)*

Հ. Գ. Այս զեկուցագիրը պատրաստելուց հետո ես տեսա բարոն Վանզենհայմին, որն ինձ ասաց, որ ինքն այսօր առիթ է ունեցել Մեծ վեզիրի հետ վերը նշված ոգով զրուցելու և որ վերջինս իմ գերմանացի գործընկերոջ առաջադրած փաստարկները որպես ճշմարիտ է ընդունել:

“Österreich-Armenien”, Bd VI, 1914-1915, p.4608-4609:

№ 13

50 E

1915թ. հունիսի 27-ի թիվ — զեկուցագրի I հավելված,
P. Կոստանդուպոլիս

*Տրապիզոնի Կ. և թ. գլխավոր հյուպատոսի 1915թ. հունիսի 15-ին
Կ. և թ. դեսպանին ուղարկած հեռագրի պատճենը.*

Հայ կաթոլիկական տեղապահը արտասովորով խնդրում էր ինձ, նորից իր համայնքի համար միջնորդություն անելու շուրջ: Այսօրվա կարգադրության համաձայն բոլոր հայերը, բացառյալ հիվանդներից, հիմնօրվա ընթացքում պիտի լքեն վիլայեթը և երկրի խորքը՝ պաշտոնապես որոշված վայրերում վերաբնակվեն, տալավորությունը սրտակեղեփիչ է:

Երկրի խորքում՝ Մողրակեր Հիսարում հայկական կոտորածներ ևն տեղի ունենում:

1915թ. հունիսի 27-ի թիվ — գեկուցագրի II հավելված
P.

Տրապիզոնի կ. և ք. գլխավոր հյուպատոսի 1915թ. հունիսի 26-ը
քվակիր կ. և ք. դեսպանին ուղարկած հեռագրի պատճենը.

Այստեղի հայերը պիտի դեպի Մոսուլ տարվեն: Այս ճակատագրական միջոցառման առնչությամբ, որը ոչ մի կապ չունի այստեղի հայերի մեղավորության հետ, ես իմ պարտքը համարեցի, այդ գործելակերպի քաղաքական ծանր ու նաև առաջ եկող տնտեսական հետևանքները, բռնագաղթի ենթարկվածների, այդ թվում բազում կանանց և երեխաների, մեծամասնության բացահայտ մահը նպատակադրված մատնանշել: Թերևս այնուամենայնիվ հնարավոր է, վերջին պահին մեղմացում ձեռք բերել և դաժան միջոցառումները միայն տղամարդկանց վրա տարածելով սահմանափակվել, թերևս հնարավոր կլինե՞ր հայերին վիլայեթի խորքը բռնագաղթեցնել: Դեպի Մոսուլ մեծ հեռավորության օրևանի և պարենավորման բացակայությամբ վարակված ճանապարհահատվածներով հավասար է մահվան դատապարտելուն:

Դեպի Էրզրում ուղևորվելիս հայ եպիսկոպոսի մահվան և նախանցյալ երկնյան առազաստանավով փոխադրված հայերի կործանման մասին լուրերը զրի են առել հավելվածում:

“Osterreich-Armenien”, Bd VI, 1914-1915, p.4611-4612:

№ 14

7 հուլիսի, 1915

Ավստրո-հունգարական
կ. և ք. դեսպանություն

14 հուլիսի, 1915

Կոստանդնուպոլիս,

Կոստանդնուպոլիս

51 E

Թիվ —

P.

1 հուլիսի, 1915

Հայերի ղեկավար Ներքին
Անատոլիա արտորումը.
1915թ. հունիսի 27-ի

Թիվ ——— զեկուցագրի

P.

առթիվ

*Նորին զերազանցություն կ. և ք. արքունի և արտաքին գործերի
պարոն մինիստր՝ քարոն Ստեփան Բուրխանին*

Ինչպես ես առիթ եմ ունեցել իմ վերը նշված զեկուցագրերում հայտնել, ես մտադրվել էի բարեկամարար օգտագործել պատկանելի գործոններ, որ Սև ծովի ավազանի շրջաններից հայ ընտանիքները դեպի երկրի խորքերը արտաքսելու ժամանակ խուսափեն ավելոք դաժանություններից: Դրանից հետո ես առիթ ունեցա Մեծ վեզիրի հետ այդ առնչությամբ զրուցել: Այս դեպքում ես շեշտեցի, որ նույն-իսկ որոշ հայեր պետության հանդեպ թշնամական նկրտումներում մեղավոր կամ ծայր աստիճան կասկածելի կարող էին լինել, բոլոր այդ դեպքերում չլիտի վերաբերվեր բոլորին, որոնք բնակվում են այս շրջանում, այնպես որ վերջիններիս՝ առանց խտրության, նաև կանանց և երեխաների վերաբերյալ դեպի Մոսուլի շրջան կատարվող բռնագաղթի կարգադրված միջոցառումները արտակարգ կարճ ժամկետի ընթացքում հազիվ թե արդարացի թվա: Ծանր կացությունը, այն եղանակը և ձևը, թե ինչպես է այդ միջոցառումը իրականացվելու, այդ ամենը գրեթե հավասար է մահվան դատավճռի նրանց դեմ, ում վերաբերվում է, այս հանգամանքին սակայն իրավասու մարմիններն անհրազեկ չէին կարող լինել, դեռ ավելին վերոհիշյալը ներկայացվում է հասարակայնությանը ուրույն, Թուրքիայի համար իրոք անհարկի լույսի ներքո, մի պարագա, որը միայն կարող է ջուր լցնել թշնամու ջրաղացին:

Սաիդ Հալիմ փաշան այնուհետև առարկեց, որ հայերին չեն կարող՝ ձեռնարկված փորձառությունից հետո, Սև ծովի առափնյա շրջաններում թողնել, ի վերջո ինձ հասկանալ տվեց, որ մարդիկ բոլոր դեպքերում ոչ այնքան հեռու, ինչպես այդ մտադրությունն ունեին, գաղթեցված կլինեն:

Քարոն Վանզեմհայնը իր բողոքը այս նյութի առթիվ, ինչպես նա ինձ ասաց, նույն ոգով է փաստարկել:

*Կ. և ք. դեսպան
(ստորագրություն)*

51 E

1915թ. հուլիսի 1-ը թվակիր թիվ —— գեկուցագրի I հավելված,
P. Կոստանդուպոլիս

Տրապիզոնում կ. և թ. գլխավոր հյուպատոսության 1915թ. հունիսի 29-ը
ը թվակիր, թիվ 100 կ. և թ. ղեկավարություն ուղարկված հեռագրի պատճենը.

Վստահելի տեղից ես իմացա, որ երիտթուրքական կոմիտեն
թույլատրել է մի քանի օր առաջ վրացիների շրջանից հայկական
կոտորածների մասնակիցներ հավաքագրել, որը չի կայացել վրացա-
կազմ կոմիտեի առարկության շնորհիվ. այսօր սարսափելի տեսա-
րաններ են տիրում փողոցներում, եկեղեցիներում, հյուպատոսարան-
ներում: Տեղահանումն ուրբաթ օրն է սկսվելու:

“Österreich-Armenien”, Bd VI, 1914-1915, p.4618:

51 E

1915թ. հուլիսի 1-ը թվակիր, թիվ —— գեկուցագրի II հավելված,
P.

Տրապիզոնում կ. և թ. գլխավոր հյուպատոսության 1915թ. հունիսի 29-
ը թվակիր, թիվ 101 հեռագրի պատճենը.

Այսօրվա սահմուկեցուցիչ տեսարանները, հազարավոր ան-
մեղ կանանց, երեխաների, ծերերի մահացու վախը նկատի առնելով,
խնդրում եմ ես Ձերդ գերազանցությանը բոլոր գործընկերների հա-
մաձայնությամբ այստեղի հունական մետրոպոլիտի և նրա համայն-
քի քախանձագին խնդրանքը՝ Տրապիզոնի վիլայեթի և Սամսուն
սանջակի հայերի դեմ ձեռնարկված միջոցառումները մեղմելու մա-
սին հայտարարություն ձեռք բերելու նպատակով մի անգամ ևս հաս-
տատակամորեն վճռորոշ պաշտոնատեղերում ներգործելու ցանկու-
թյուն դրսևորել, արդեն ուրբաթ օրը սկսվող արտաքսումի հետաձգու-
մը հնարավորություն կնձեռի հետագա բանակցությունների համար:

Բավ է անթիվ զոհերը երկրի ներսում, - «զեթ մի զավակը իմ
փրկեք», - ասում էր այսօր մի հայ հարուստ կին:

“Österreich-Armenien”, Bd VI, 1914-1915, p.4619:

14 հուլիսի, 1915
Ավստրո-հունգարական
կ. և թ. դեսպանություն
Կոստանդնուպոլիս
54 E.

Կոստանդնուպոլիս,
8 հուլիսի, 1915

Թիվ —

P.

Հայերի արտորումը.

1915թ. հունիսի 27-ը
51 E

թվակիր, թիվ —

P.

զեկուցագրի առթիվ

*Նորին գերագանցություն կ. և թ. արքունի և արտաքին գործերի
պարոն մինիստր՝ քարոն Ստեփան Բուրիանին*

Երբ ես վերջերս հօգուտ հայերի բարեկամաբար դիմեցի Մեծ վազիրին, նա ինձ հասկանալ տվեց, որ արտաքսման և բռնագաղթեցման ժամանակ անհարկի դաժանություններից կյտուսափեն:

Այն ժամանակվանից ի վեր ես ի միջի այլոց լսում եմ, որ դա ոչ միայն այդպես չէ, որ հատկապես հայերի նկատմամբ ուղղակի դաժանորեն են վերաբերվում, այն ժամանակ նրանք ուղղակի պատժիչ գործողությունների են ենթարկվում, որպեսզի նրանցից խոստովանություն կորզեն զաղտնի կապերի, ռումբերի թաքստատեղերի և այլնի մասին:

Իմ ամերիկյան գործընկերն ասաց ինձ, որ այդ առթիվ իրեն սահմուկեցուցիչ իրողություններ են հայտնի դարձել: Մարդիկ, ինչպես Արդուլ Համիդի ժամանակներում, կտտանքների են ենթարկվում: Ուստի և նա այլևայլ կերպ փորձել է ներագդել այստեղի պետական այրերի վրա և պատկառելի գործոններով ուշադրություն է հրավիրում այն վատ տպավորության վրա, որ այդ իրողություններն ինչպես Ամերիկայում, անպես էլ Եվրոպայում պիտի առաջացնեն, սակայն այս ամենը զուր եղավ: Թալեաթ բեյն այսօր նյութի շուրջ ընդհանրապես այլևս չի կամենում խոսել, այնպես որ պարոն Մոր-

զենքաուն համապատասխան բանակցություններից ամբողջապես կամենում է հրաժարվել:

Թուրքական կողմը չի կարող հայերի դեմ գործած դաժանությունները երկար ժամանակով թաքցնել և հայտնի կդառնան հատկապես ի վնաս թուրքական գործին նաև արտասահմանում: Իրոք բուլղարական և ռումինական մամուլն արդեն քեման բարձրացրել է և հայանպաստ ոգով է գործում: Ցավոք այստեղի իշխանավորները հայերի նկատմամբ իրենց գործելակերպի անարդարացի լինելու մեջ չեն համոզվում և վտանգը մոտ է, որ սրանց այս իրողության հետ առնչվող համառ պատկերացումները սոսկ վնասելու են գործին: Այստեղ ակնհայտորեն հանդգնում են հասնել այն իրողությանը, որ կասկածելի դարձած հայկական տարրը բոլոր դեպքերում մեկընդմիջտ վնասագերծվի:

Կ. և թ. դեսպան

“Österreich-Armenien”, Bd VI, 1914-1915, p. 4620-4622:

№ 18

Թիվ 249.

*Կոստանդնուպոլիս,
10 հուլիսի, 1915*

ՀԱՅԵՐԻ ՀԵՏԱՊՆԴՈՒՄՆԵՐԸ

Որպես վրեժ այն բանի համար, որ օսմանահպատակ բազմաթիվ հայեր ծառայում են ռուսական Կովկասյան բանակում, որոնք Վանի շրջանը ռուսների կողմից գրավելու ժամանակ ապստամբական շարժում առաջացրին, նաև այսպես կոչված հայկական ժամանակավոր կառավարություն կազմեցին թուրքահայ նախկին պատգամավոր Բաստիրմաջյանի գլխավորությամբ, սկսեցին այժմ թուրքերը հայերի արտաքսումը Թուրքիայից վերջիններիս կողմից բնակեցված շատ վայրերից: Բազմահազար հայեր, նաև խաղաղ բնակչությունը, արդեն Սև ծովի առափնյա վայրերից ուղարկվել են դեպի Ներքին Անատոլիա, մեծ մասամբ դեպի Մոսուլ, ընդ որում կանայք և երեխաները իրենց ամուսիններից և ծնողներից բաժանվել են: Նաև այստեղի հայերը խստագույնս հսկվում են և ոստիկանությունը մշտապես հետամտում է թաքցրած զենք ու ուժանակ հայտնաբերելու, որով տվյալ պահին հայերը խռովություններով Անտանտին օգ-

նած պիտի լինեն: Մինչև հիմա կատարվող հետապնդումների վրա այսուհետև ավելանում է նաև այսպես կոչված հավատափոխությունն՝ իսլամականություն ընդունելը: Ինչպես ասում են, այստեղի որոշ վաճառականներ իրենց հարազատներից հեռագրեր են ստացել, որոնցով վերոհիշյալ անձինք տեղեկություն են տալիս, որ իրենք աստծո ճշմարիտ հավատն են ընդունել, որ իրենց հարազատներին հանձնարարում էին նույնը անել:

Թուրքերի նկարագրված գործելակերպը նաև շատ քացասաբար է անդրադառնում գերմանացիների վրա, որոնք ասում են, որ այս ամենը գերմանացիների հանդուրժողությամբ պատահեց, որոնք նույնիսկ ամբողջ կառավարությունն իրենց ձեռքին պիտի ունենային:

Անհավատալի լուրերի համաձայն Անատոլիայի հույների շրջանում ևս հավատափոխության մի շարժում է ծայր առել:

“Osterreich-Armenien”, Bd VI, 1914-1915, p.4623:

№ 19

*Կ. և ք. գլխավոր շտաբի
տեղեկատու բյուրո*

*Կոստանդնուպոլիս,
10 հուլիսի, 1915*

Քաղվածքներ գաղտնի գեկուցագրերից

Հայերի հետապնդումը Թուրքիայում

Ի հատուցում Վանի շրջանում հայերի ապստամբական շարժման, կայսրության հյուսիսային և արևմտյան մարզերից հայ ազգաբնակչությունը արսորվել է: Նաև Կոստանդնուպոլսում բնակվող հայերին են խիստ հսկողության տակ վերցրել:

Այդ հետապնդումների վրա վերջին ժամանակ ավելացել են հայերի հավատափոխությունները՝ իսլամի ընդունումը: Հավատափոխություններն ընթացքի մեջ են նաև Անատոլիայի հույն բնակչության շրջանում:

Թուրքերի վարվելակերպը հայերի շրջանում նաև թշնամական տրամադրություն է ստեղծում գերմանացիների հանդեպ, որովհետև վերջիններս չեն խանգարում թուրքական բռնարարքներին:

*Վիեննա 21 հուլիսի, 1915
(ստորագրություն)*

*Կնիք. Կ. և թ.
բանակի գլխավոր
հրամանատարություն
Թիվ 11402*

“Österreich-Armenien”, Bd VI, 1914-1915, p.4636:

№ 20

*Կ. և թ. ռազմական կցորդի զեկուցագրերից քաղվածքներ.
Թիվ 428*

*Կոստանդնուպոլիս,
15 հուլիսի, 1915*

3) Հայերի կոտորածները.

Հավաստվում է, որ հայ ազգաբնակչությունը Թուրքիայում դաժանորեն կեղեքվում է: Չենք կրելու ունակ արական սեռի բնակչությունը մնացյալներից բաժանել են, տղամարդիկ մեծ մասամբ կոտորվել են, երեխաները, կանայք և ծերերը իբր Ներքին Անատոլիա են վերաբնակեցվել, իսկ իրականում դեպի այնտեղ ճանապարհին մեծամասնությամբ սպանվել են:

Այս դաժանագույն միջոցառումների մեղքը ընկնում է իրենց՝ հայերի վրա: Պատերազմը սկսվելուց հետո նրանք թուրքական իշխանությունների և թուրքական զինվորականության դեմ բոլորը միայն հնարավոր թշնամական գործողություններ են կատարել, իսկ Վանի վիլայեթում ռուսների մուտք գործելուց հետո մահմեդական բնակիչների շրջանում արյան բաղնիքներ են սարքել:

Վերջին ժամանակներու թուրքական կառավարությունը դադարեցրել է կոտորածները:

*Կ. և թ. բանակի գլխավոր հրամանատարություն
Տեղեկատվության բաժին*

Թիվ 11620

“Österreich-Armenien”, Bd VI, 1914-1915, p.4626-4627:

№ 21

*Ավստրո-հունգարական
կ. և թ. գլխավոր*

*Տրապիզոն,
20 հուլիսի, 1915*

*հյուպատոսություն
Տրապիզոն*

42

Թիվ —

P.

Նյութը. Հայերի արքորունը Տրապիզոնից

*Նորին զերագանցություն Կ. և թ. արքունի և արտաքին գործերի
պարոն մինիստր՝ քարոն Ստեփան Բուրխանին*

Վիեննա

Արդեն հայերին արքորելու վերաբերող լուրերը և ապստամբ-
յալ ժողովրդի հատվածին այլ վայրերում բռնի կերպով վերաբնակեց-
նելու մասին օրենքը հրապարակելը նախապես արագացրին զալիք
իրադարձությունները, վիլայեթի կառավարությունը նախորդ ամսվա
26-ին մի կարգադրություն է հրապարակել, որի համաձայն բոլոր հա-
յերը 5 օրվա ընթացքում վիլայեթը պիտի լքեն երկրի ներքին շրջան-
ներում բնակեցվելու նպատակով: Սարսափածների կարկամեցնող
վախը սաստկացել է և ցնցող դեպքեր էին տեղի ունենում հաջորդ
օրերին պաշտոնական հիմնարկությունների, հյուպատոսություննե-
րի մոտ, հունական առաջնորդարանի մոտ, կաթոլիկական և ամե-
րիկյան միսիոներական հիմնարկություններում: Վալիին, որը հազիվ
թե եվրոպացու և քրիստոնյաների բարեկամ համարվի, որը սակայն
օտարների նկատմամբ ազնիվ մտածելակերպի վերաբերմունք է
դրսևորել, մեզմ վերաբերվելն անթույլատրելի է թվում և կաթոլիկնե-
րին, հիվանդներին, ծերերին և երեխաներին խնայելը տարբեր ազ-
դեցությունների ճնշման տակ է դնում, քրիստոնյա ղեկավարությամբ
վերջիններիս համար կրթական հաստատություններ հիմնելու իր
պատրաստականությունն է հայտնել, և երիտբուրքական կոմիտեն
առերևույթ խոստացել է, եթե իբր բուն զենքերը հանձնեն, նրանք
Կոստանդնուպոլսում կկիրառվեն:

Ռեզմական մեծ նախագուշական միջոցառումների պայ-
մաններում տեղի ունեցավ հուլիսի 1-ին հայերի բռնագաղթեցումը և
շուտով պարզ դարձավ, որ տված խոստումները լուրջ չեն համարվել,
քանզի հուլիսի 4-ին (կիրակի), հանկարծ կաթոլիկները, որոնք ապա-
հովության մեջ էին իրենց զգում, առանց նրանց նախապատրաստ-
վելու ժամանակ տալու, ամենայն հապճեպությամբ արքորվեցին,
անձամբ 73-ամյա եպիսկոպոսական տեղապահը, քույրերը և վեցնե-
տիկյան մխիթարյանները, որոնք պատանեկությանը դաստիարակե-

լու գործով էին զբաղվում դրվատանքի արժանի ձևով, պիտի բազմամյա գործունեության տեղեր լքեն: Մյուս խոստումները ևս չկատարվեցին, այնպես որ այսօր, բացի որոշ թվով երեսխաներից, որոնք բաժանվել են այստեղ և ծովափի մահմեդական ընտանիքներին, որոշ հովանավորյալներից, ծանր հիվանդներից և սակավաթիվ ծառայողներից, հայերը քաղաքը և վիլայեթը հարկադրված լքել են: Մեծամասնությունը ցամաքային ճանապարհով ոտքով դեպի Մոսուլի վիլայեթ, չնչին մասը ծովով դեպի Սամսոն պիտի ուղարկվեն հետագա անորոշ ճակատագրով:

Ճանապարհի դժվարության, անհրաժեշտ նախազգուշական միջոցառումների խիստ բացակայության պայմաններում, հատկապես քրդական շրջաններում սպառնացող վտանգներից, միայն քչերը կհասնեն նպատակակետին և այս ձևով ակնհայտորեն ըստ նախկին ռուսական դեղատոմսով՝ «Հայաստանն առանց հայերի» հայկական հարցի լուծումը կատարվի:

Չեն անտեսում ընդհանրապես այն, որ հայերը չէին զիջում քուրքերին ատելության առումով, որ նրանց չարագործությունները և պետական դավաճանության կուսակցական կեցվածքը Վանում հոգուտ Ռուսաստանի, ինչպես նաև հայերի պահվածքը պատերազմի սկզբից ի վեր քուրքերին մեծապես վրդովել էր և հակամիջոցների ձեռնարկում էր առաջ բերելու, չնայած այդ ամենին նշված գործելակերպը առաջ է բերում, ասենք նաև քուրքերի շրջանում, բազում անգամ տարակուսանք մարդկային, քաղաքական և տնտեսական տեսակետից այն չարդարացնելու համար, քանզի բազմահազար անմեղներ անխուսափելի մահվան անժանացան և նյութական, ինչպես և մտավոր ուժերից այդքան արքատ Թուրքիային նորից ծանր փորձություններ են բաժին ընկնելու:

Առանձին շրջաններում կարելի էր մի այլ վարվելակերպ (վերաբերմունք) առաջարկել: Հայերի ստվար զանգվածները արևելա-անատոլիական վիլայեթներում Թուրքիայի համար քաղաքական դժվարություն էին ներկայացնում, ապա այստեղ՝ Պոնտոսում հայկական տարրը մեծ նշանակություն չուներ, քանի որ 1000000 բնակիչ ունեցող Տրապիզոնի վիլայեթում ընդամենը 25000-ից մինչև 30000 հայ էր բնակվում, Սամսոնում 35000 հայ բնակիչներից, միայն 5000 մինչև 6000 են հայ:

Պիտի պատմության խորքերը վերադառնալ որպեսզի այսպես մի ժողովուրդ ոչնչացնելու բռնարարքներ հայտնաբերվեն:

Համահնչուն զեկուցում ես ուղարկել եմ նաև Կոստանդնուպոլիս:

*Կայսերական և թագավորական
դեսպանության միջոցով
Կոստանդնուպոլսում*

*Կ. և թ. հյուպատոս
(ստորագրություն)*

“Österreich-Armenien”, Bd VI, 1914-1915, p. 4632-4634:

№ 22

Արձանագրությունների պատճեն

Կ. և թ. (ռազմա) ծովային բաժնին ի գիտություն 1915 Չ/VIII թիվ 5583

*Կ. և թ. (ռազմա) ծովային տեղեկատու բյուրո
Համապատասխան թիվ 274/KD.*

Գաղտնի լուրեր.

*Կոստանդնուպոլիս,
16 հուլիսի, 1915*

Հայկական հարցը, որը բարձրացրել է այստեղի ամերիկյան դեսպանությունը և պիտի բննարկման ենթարկվի, թվում է սրանց շրջանում «պաշտպանության տակ վերցնելու» առնչությամբ ավելի սուր ձևեր է ընդունում: Գեսպան պարոն Մորգենթաուն հայտարարում է, որ Միացյալ Նահանգները այնքան շատ միսիաներ, դպրոցներ և շահեր է ունեցել հայկական վիլայեթներում և հօգուտ հայ ժողովրդի պիտի հանդես գային այնպես, որ այն կարող է հանգեցնել Թուրքիայի հետ դիվանագիտական կապերի խզման:

Ինչպես ես վստահելի աղբյուրներից իմացել եմ, Մորգենթաուն խորհուրդ է տվել ամերիկյան ընտանիքներին, պատրաստ լինել անհրաժեշտության դեպքում Կոստանդնուպոլիսը թողնելու:

“Österreich-Armenien”, Bd VI, 1914-1915, p. 4663- 4664:

№ 23

*9 օգոստոսի, 1915
Ավստրո-հունգարական
Կ. և թ. գլխավոր*

*Տրապիզոն,
20 հուլիսի, 1915*

հյուպատոսություն

Տրապիզոն

43

Թիվ—

P.

Նյութը. Հայերի բռնագաղթը Սամսունից

Կ. և թ. արքունի և արտաքին գործերի պարոն մինիստր՝ բարոն

Ստեփան Բուրիանին

Վիննա

Մեր այնտեղի հյուպատոսական ծառայության հաղորդման համաձայն, հայերը Սամսունից, սակավ բացառությամբ, այս ամսվա սկզբին դեպի Միջագետք են արտոլվել:

Մի քանի հարյուրը, նրանց թվում մաև կաթոլիկներ, փորձել են իսլամ ընդունել փրկվել:

Այստեղ կրոնափոխությունը մերժվել է:

Համահեղձուն զեկուցում ուղարկել եմ Կոստանդնուպոլիս:

Կ. և թ. հյուպատոս

(ստորագրություն)

Կոստանդնուպոլսի

Կ. և թ. դեսպանության

միջոցով

“Österreich-Armenien”, Bd VI, 1914-1915, p.4635:

№ 24

Ավստրո-հունգարական

Կ. և թ. գլխավոր

հյուպատոսություն

Թիվ 50/P.

Նշված թվակիր 19

հեռագիր:

Այստեղի 6 հայ մահվան

են դատապարտվել

Նորին զերազանցություն Կ. և թ. արքունի և արտաքին գործերի

պարոն մինիստր՝ բարոն Ստեփան Բուրիանին

Չմյուռնիա,

29 հուլիսի, 1915

Վիննա

Կից ներկայացվող այստեղի հայ անվանի տարբեր անձանց կողմից ստորագրված դիմումի մեջ նկարագրված են այն դեպքերը, որոնց մասին զեկուցվել է ZL.25/P. և 30/P. համարը կրող զեկուցագրերում և որոնք ս/թ. ապրիլի 1-ից են սկսվել:

Ես ի վիճակի չեմ հավաստելու հայկական լուսարանությամբ ներկայացվող փաստերը, ինձ մաս անձանոք են այն պատճառները, որոնք դրդել են թուրքական կառավարությանը տեղի հայերի դեմ այսչափ խիստ գործել:

Խնդրագրի երկու կետ հատկապես աչքի են զարնում.

1) Այն ռումբերի համար, որոնք սրանից 6 տարի առաջ «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի համաձայնությամբ են պատրաստվել, այնուհետև մոռացության մատնվել, որոնք ամբողջապես ոչ պիտանի են դարձել, մահապատիժ է նախատեսվում.

2) Ս/թ. մայիսի 1-ին հրապարակված մի օրենք հետադարձ ուժ ունի, այսինքն կարող է կիրարկվել դրանից մեկ ամիս առաջ գործած հանցագործության նկատմամբ:

Հարց է առաջանում, արդյոք թուրքական կառավարությունը ավելի լավ չէր անի, եթե մեղմ և զթախրտ վերաբերմունքով հայերի համակրանքը ձգտեր շահել այս անողորմ գործելակերպի փոխարեն և այլ արարքներով նրանց ատելությունը իր հանդեպ վաստակել:

Վերը հիշատակված դատավարությունում կայացած դատավճիռը մեծ իրարանցում է առաջացրել տեղի հայ ազգաբնակչության մեջ, բոլորը լարվածությամբ սպասում են երեկ պարետի Կոստանդնուպոլիս Նորին մեծությանը հեռագրով հասցեագրված պատժամիջոցը փոխելու մասին խնդրագրի ճակատագրի լուծմանը:

Համահնչուն զեկուցագիր ես այսօր հենց նույն թվահամարով ուղարկել եմ Կոստանդնուպոլիս:

Կ. և թ. հյուպատոս
Գերենտ (ստորագրություն)

Փոստի միջոցով

“Österreich-Armenien”, Bd VI, 1914-1915, p.4639-4640:

№ 25

*Ավստրո-հունգարական կ. և թ. գլխավոր հյուպատոսություն.
Տրասպիզոն*

Թիվ —

P.

Տրապիզոն,

31 հուլիսի, 1915

Նորին գերագանցություն պարոն Ստեփան քարոն Բուրիանին կ. և ք.
արքունի և արտաքին գործերի պարոն մինիստրին

Վիեննա

Շիֆր

Նյութը. Հայերի արտորումը

Հավանաբար հայերի նկատմամբ վերաբերմունքն արդարացնելու նպատակով այստեղի վալին բուլոբի ներկայությամբ հայտարարեց, որ գերմանացիները Բելգիայում 50000 մարդ են մահապատժի ենթարկել, դեֆտերդատը մեր զորքերի նմանօրինակ զործյակներպն էր հավաստում Բոսնիայում: Մյուս կարծիքները մեղադրում էին Թուրքիայի համաձայնագրի դաշնակիցներին:

Համերաշխ հաղորդումների հիման վրա ոչ մի կասկած չի կարող լիներ, որ այստեղի հայերի մեծ մասը սպանվել են, մյուսները նավերով ծովի խորքերն են տարվել և այնտեղ ջրասույզ են արվել:

Համահնչուն գեկուցազիր են ուղարկել Կոստանդնուպոլիս:

Կ. և ք. հյուպատոս Կվիատկովսկի
անձամբ իմ ձեռքով

“Österreich-Armenien”, Bd VI, 1914-1915, p.4646:

№ 26

28 օգոստոսի, 1915

Ավստրո-հունգարական

կ. և ք. հյուպատոսություն

Հայեպ

Z 10/P.

Հայեպ,

8 օգոստոսի, 1915

Հայ ազգաբնակչության

Լվակուագումը.

Նորին գերագանցություն կ. և ք. արքունի և արտաքին գործերի
պարոն մինիստր՝ քարոն Ստեփան Բուրիանին

Արևելյան վիլայեթներում հայերի պահվածքի մեջ փոփոխու-

քյան հասնելու նպատակով գործադրված անպտուղ գրեթե տասնամյա ջանքերից հետո, կառավարությունը որոշել է կտրուկ միջոցների դիմել և մեծ թվով քաղաքներից և գյուղերից բնակչությանը էվակուացնել է կարգադրել: Ըստ իմ տեղեկության այդ միջոցառմանն են ենթակա Դերտիոլի, Հասան Բեկլիի, Այնթափի, Քիլիսի, Մարաշի, Չեյթունի, Օսմանիեի, Բասմայի, Կադի Եմենի, Հաճնի, Ադանայի, Սսի, Տարսուսի, Գիարբեքիի և Խարբերդի հայերը: Էվակուացիայի ենթարկվածների թվաքանակը ներկայումս տվյալների համաձայն մոտավորապես 140000 է:

Արյունոտ կտորածների մասին լուրեր են տարածվում, սակայն նվազ հավատարժան են, հակառակ դրան մեծ հավանականությամբ կարելի է ընդունել, որ վտանգավոր հայ տարրի զանգվածային ոչնչացում մեծ մասամբ երկրի ներսում է տեղի ունեցել: Հայերի նկրտումների նկատմամբ կառավարությունն անսովոր համբերություն և մեծ ներողամտություն է ցուցաբերել: Այսօր էլ էվակուացիայի ենթարկվածներին վերաբերվում են առանց դաժանության: Պետական մարմինների իշխանության չարաշահումներ կարող են տեղի ունենալ:

Ես այն տպավորությունն ունեմ, որ դիտարկվող ժամանակի ընթացքում քրիստոնեական նաև այլ համայնքներ են տուժելու, քանզի նրանց պահվածքը պատերազմի ժամանակ ամենևին կառավարության հավանությանը չի կարող արժանանալ:

Էվակուացիայի ենթարկվածները ուղարկվելու են դեպի Դեր Էլ Ջոր, ինչպես նաև Հալեպի վիլայեթի արևելյան մասը:

Այս միջոցառման տնտեսական հետևանքները ներկայումս հնարավոր չէ կանխատեսել:

Այս իրադարձությունների մեղքը, իմ կարծիքով, առաջին հերթին Անտանտիկն է, որը զուտ եասիքական շարժառիթներով ձգտում էր տարիներ շարունակ մինչև օրս շարունակվող սադրանքների ենթարկել այս վայրերի քրիստոնյաներին՝ դրդելով կառավարության դեմ խռովությունների:

Համահնչուն զեկուցագիր ես ուղարկել եմ Կոստանդնուպոլիս, Շ.17/Ք. թվահամարով:

*Կ. և ք. Իյուպատոս
(ստորագրություն)*

“Osterrcich-Armenien”, Bd VI, 1914-1915, p.4662-4664:

18 օգոստոսի, 1915
Ավստրո-հունգարական
ղեսպանություն
Կոստանդնուպոլիս

66 B

Թիվ (№) —

P

Հայկական հարցի շուրջ.

Ս/ք. քիվ 54/P-C

1915թ. հուլիսի 8

Քվակիր գեկուցագրի առթիվ

Նորին գերագանցություն Կ. և Ք. արքունի և արտաքին գործերի
պարոն մինիստր քարոն Բուրխանին

Իրադրությունն այսօր Հայաստանում անտարակույս արտակարգ լուրջ է: Տարբեր վայրերից ինձ հասած տեղեկությունների համաձայն ոչ մի կասկածի ենթակա չէ, որ հայերը Վանի, Բիթլիսի և այլ շրջաններում, բայց նաև Սև ծովի առափնյա վայրերում ռուսական ծառայության մեջ գտնվող հեղափոխական կոմիտեների կողմից հրահրվել են թուրքական կառավարության դեմ, այս պատերազմը պիտի օգտագործվի Հայաստանը թուրքական լծից ազատագրելու համար: Այս շատ լուրջ շարժումը ճնշելու համար թուրքական կառավարությունը խստագույն միջոցներ է ձեռնարկել: Տեղի ունեցան ապստամբություններ, որոնք արյան մեջ խեղդվեցին, որի ընթացքում թուրքական կողմը մեծ դաժանությամբ գործեց: Ոչ միայն մեղավորները պատժվեցին, այլ ամբողջապես տղամարդիկ սպանվեցին, և նույնիսկ բուն կանանց և երեխաներին չխնայեցին: Սև ծովի ափերից, ինչպես նաև Տրապիզոնում Կ. և Ք. հյուպատոսի գեկուցագրից է երևում, զանգվածաբար և ընդամին հայերի տղամարդկանց կանանցից և երեխաներից բաժանեցին, երկրի խորքն, օրինակի համար, դեպի Մոսուլ արքորեցին: Իհարկե, այդ վիթխարի տարածությունը կտրել-անցնել շատ քչերին հաջողվեց, դա ակնհայտ է: Ամբողջ Թուրքիայի շրջաններում, յրանից գատ, հայերին խստագույն հսկողության տակ վերցրին, զանգվածաբար կալանքների էին ենթարկում, և ամբողջ կայսրության մեջ ռազմադատական դատավճիռների հիման վրա բազմաթիվ մահապատիժներ կատարվեցին: }

Ամերիկյան ղեսպանը ունի ամբողջ կայսրությունում ցրված քազում միսիոներների գեկուցագրերը և ինձ պատմում է, որ նրանց

հաղորդումները կարող են վկայել չսված դաժանությունների մասին: Պարոն Մորգենբաուի գնահատմամբ 100000-ից ավելի հայեր են կյանքից զրկվել:

Ես վերջերս հայկական հարցի լրջության շուրջ խորհրդակցեցի գերմանական դեսպանի հետ: Իշխան Հոհենլոեն կարծիք հայտնեց, որ մենք անպայման խնդիրը մեծ վեզիրի առջև ենք առաջադրելու և նրա ուշադրությունն ենք հրավիրելու այդ իրողության վրա, թե ինչպիսի վտանգներ է բուն Թուրքիայի համար պարունակում հայերի նկատմամբ անմարդկային վարվելակերպը:

Այն ժամանակ բուլղարա-թուրքական բանակցությունները գտնվում էին հենց այն փուլում, երբ Գերմանիան և մենք Կիրկիլիսի հարցի առթիվ մտադիր էինք խիստ ճնշում գործադրել: Ես կարծում եմ իշխան Հոհենլոեն, հետևաբար, պիտի խորհուրդ տար, որ նմանօրինակ բողոքում ինչ-որ բան անհուսալի է ակնկալել: Մակայն այն ժամանակվանից, երբ Գերմանիան այս հարցում Թուրքիայի գիջողականության վրա հետագա պնդելուց հրաժարվեց, և այդ վճիռը թուրքական կառավարությունը Գերմանիայի համար նպաստավոր պիտի համարեր, գերմանական դեսպանին ներշնչեցի, այս ակնթարթը օգտագործել և խոստացա նրան, իմ կողմից ևս Մեծ վեզիրի ուշադրությունը դարձնել հայկական հարցի լրջության վրա:

Ես այդ նախանցյալ օրը արեցի և Մեծ վեզիրին բարեկամական գրույցի ընթացքում ասացի, ես շատ լավ գիտեմ, որ հայ ազգաբնակչության շրջանում հեռահար հեղափոխական և նույնիսկ պետության նկատմամբ թշնամական միտումներ են իշխում, ինքնին հասկանալի կլիներ, եթե հանցավոր տարրերը պատասխանատվության կանչվեին և ըստ այդմ խստագույնս պատժվեին, սակայն ես պիտի մեծ սխալ համարեի, որ կառավարության մարմինները խիստ չարդարացված, բիրտ դաժանություններ, հատկապես կանանց և երեխաների նկատմամբ իրենց թույլ են տալիս գործադրել: Ես Մեծ վեզիրի ուշադրությունը հրավիրեցի նաև այն իրողության վրա, որ կզա ժամանակը, երբ թուրքական կայսրությանն այնուամենայնիվ օգտակար մի ժողովրդի բնաջնջման այս քաղաքականության համար Թուրքիան պատասխանատվության կենթարկվի: Թուրքիան չպիտի ակնկալի, որ Ավստրո-Հունգարիան կամ Գերմանիան հայկական հարցում նրա դիրքորոշումը այսուհետև ինչ-որ կերպ կկարողանան պաշտպանել:

Մաիդ Հալիմ փաշան չկարողացավ այս ամենը ժխտել, նա պաշտպանվում էր միայն այն բանով, որ հեղափոխական և հակաթուրքական միտումները մեծ չափեր կստանային, որոնք թուրքական

կայսրության գոյության համար ուղղակի վտանգ կներկայացնեին, այդ պատճառով էլ կառավարությունը հարկադրված էր խստագույն միջոցներ ձեռնարկել:

Իշխան Հռենկուն երեկ նույն գործով կամենում էր այցելել Մեծ վեզիրին, սակայն քանի որ վերջինիս նա չէր հանդիպել, ապա նա Թալեաթ բեյի հետ էր գրուցել, որին պատահամամբ ներկա էին նաև Էնվեր փաշան և Հալիլ բեյը:

Այն դեպքում, երբ ես բավարարվեցի Մեծ վեզիրի հետ բարեկամական նկատողություններ արտահայտել, գերմանական դեսպանի քայլերը իսկակալ: մի բողոք էր, որի համար, ինչպես ես ենթադրելու հիմք ունեմ, իր կառավարությունից ուղղակի հանձնարարություն էր ստացել: Գերմանական դեսպանը Բարձր Դռանն ուղղված մի գրավոր լրացուցիչ հուշագիր է թողել, որի մեջ ի շարս այլոց հիշատակվում է, որ Գերմանիային տարբեր կողմերից նախատում են, որ նա այսչափ չտեսնված դաժանությունների և մի ցեղի ընթացող բնաջնջմանը հանգիստ նայում է և նույնիսկ այդօրինակ խորհորդ է տվել:

Գերմանական կառավարությունն, իմ կարծիքով, իրավունք ունի, իր ժամանակին այդօրինակ նախատինքից, որից նա չի կարող զերծ մնալ, պաշտպանվելով: Գերմանական դեսպանի երեկվա քայլն ակնհայտորեն պիտի հնարավորություն ընձեռի, իր ժամանակին, երբ հայկական հարցը և Թուրքիայի գործելակերպը բննարկվան կենթարկվի, վկայակոչել այն, որ ինքը զգուշացրել է թուրքական կառավարությանը հայերի նկատմամբ նրա քաղաքականության հետևանքների վերաբերյալ:

*Կ. և թ. դեսպան
(ստորագրություն)*

“Österreich-Armenien”, Bd VI, 1914-1915, p.4666-4671:

№ 28

Թիվ 293.

*Կոստանդնուպոլիս,
15 օգոստոսի, 1915*

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ԱՌՆՉՈՒԹՅԱՄԲ

Այստեղի զերմանական դեսպանությունը պիտի հայկական հարցում նոր, այս դեպքում իբր լուրջ քայլեր կատարի, որպեսզի անմեղ հայերի հետապնդումը խափանի: Ամբողջ հայ ազգի հնարավոր բնաջնջումը կվնասեր Գերմանիայի, որպես քրիստոնյա տերության,

հեղինակությամբ: Մյուս կողմից գտնում են, որ հայերի օգտին գերմանական դեսպանության մեծ շահագրգռությունը վերագրում են հատկապես Բեռլինից այստեղ ժամանած պրոֆեսոր Լեփսիուսի՝ մի հայասեր անձնավորության ազդեցությանը, որը տակավին 90-ական թվականներին հայերի նկատմամբ թույլ տված խժոժությունների ժամանակ հրապարակային զեկուցումներով մեծ քարոզչություն էր վարում թուրքերի դեմ: Լեփսիուսը, որն արդեն դարձյալ ուղևորվել է հայկական նահանգները, այցելել է Ադամայի նահանգը, երբ 1913 թվականին, ինչպես այդ ժամանակ լուրեր էին պտտվում, Գերմանիան հայկական հարց և Կիլիկիայում ապստամբություն էր կամենում առաջացնել, երբ թուրքերը այստեղ թուրք-ռուսական, թուրք-ֆրանսիական և թուրք-անգլիական միություններ էին հիմնադրում Անտանտին մերձենալուն նպաստելու միտումով, Լեփսիուսը մասնակցում էր հայ-գերմանական միություն հիմնադրելուն, որը ի պատասխան թուրքական կոմիտեի կազմակերպվեց Բեռլինում:

Վերջին օրերին Կոստանդնուպոլսում ցածր խավերին պատկանող որոշ հայեր ձերբակալվել են, սա կարող է հայերի այն նախապատրաստված ցուցակը լինի, որոնք պիտի արքայվեին դեպի նահանգ: Սրանք բոլորը պատկանում են Դեմոկրատների կուսակցությանը, որոնց պարագլուխը եգիպտահայ միլիոնատեր Պողոս Նուբար փաշան է: Երգումից մի թուրք պատգամավոր և նրիտթուրքական կոմիտեի ազդեցիկ անդամ ինձ ասաց, որ կառավարությունը մեծագույն ջանք է գործադրում, որպեսզի Վանի շրջանում հայերի կատարած դաժանությունները թուրք հասարակայնության մեջ տարածում չստանա: Դրա հետևանքը կլինի թուրքական վրեժխնդրության սարսափելի պոռթկում. հայերը Վանում թուրքերին, նույնիսկ կանանց և երեխաներին այնպիսի ձևով էին կոտորել, որ ռուս սպաները ծանր պատիժների սպառնալիքով ստիպված են եղել դադարեցնել կոտորածը:

Աղաքագարում, Իզմիրի մոտ, որտեղից բոլոր հայերը բռնագաղթի էին ենթարկվել, բազմաթիվ ուժանակային ռումբեր են հայտնաբերվել:

Կոստանդնուպոլսում նույնպես հայկական կոմիտեները դավադրություններ նախապատրաստելով էին զբաղված եղել:

“Österreich-Armenien”. Bd VI, 1914-1915, p.4672-4673:

*Ա/ք. 1915թ. օգոստոսի 24-ին Ենիքոյից եղված թիվ —
 զեկուցագրի հավելվածը P
 Բրուսայում կ. և թ. հյուպատոսության գործակալի կ. և թ.
 դեսպանություն ուղարկած թիվ 441/P., 1915թ. օգոստոսի 16-ը
 թվակիր զեկուցագրի պատճենը*

Այստեղ հանգձվանած հայ առաքելական և հայ բողոքական բնակչությանը ս/ք. օգոստոսի 14-ին տեղի իշխանության կողմից առաջարկվել է ամենաուշը մինչև երեքշաբթի՝ սույն ամսվա 17-ը պատրաստ լինել ուղևորվելու դեպի երկրի խորքը արտաքսվելու համար:

Նրանց թույլատրվել է, միայն իրենց կահույքը վաճառել, ինչ սակայն նրանց խանութներին է վերաբերվում, ապա դրանք պաշտոնապես փակվելու և կնքվելուն են:

Հայ ազգաբնակչության մեծագույն մասը բաղկացած է ունևոր մարդկանցից, որոնք ոչ միայն առևտրով, այլև շատերը արդյունագործությամբ, ինչպես բոժոժից մետաքսաթել գործելու և մետաքսագործությամբ են զբաղվում:

Եթե նույնիսկ այս մարդկանց արտորելը ռազմավարական պատճառներ են հետապնդում, ապա այդ միջոցառումը արտաքին առևտրի, ինչպես նաև տեղի արդյունաբերության համար մեծապես վնասաբեր է:

Այս հայերից շատերը Կոստանդնուպոլսի առևտրական միջոցորդների միջոցով մեր միապետությունից և Գերմանիայից ապրանքներ էին ստանում և ես կասկածում եմ, որ մեր բազում ֆաբրիկաներ այս արտորի հետևանքով հայտնի չափով վնաս են կրելու:

Այստեղի գլխավոր նահանգապետն երեկ ինձ անձամբ հայտնեց, որ բոլոր հայերն առանց սեռի, տարիքի և առողջական վիճակի տարբերության պիտի արքորվեն, որ նրանց արդեն կնքված խանութները մի քանի օրից մի հանձնաժողովի կողմից բացվելու են, որոշ խանութներ վերացնելու, մյուսներն էլ ապրանքները հաշվառման ենթարկելուց հետո նույն հանձնաժողովը ձեռնամուխ է լինելու դրանց բացմանը:

Հաշվապահական գրքերի հիման վրա ապրանքների վաճառքից ստացված գումարը պիտի վճարվի վարկատուներին և հնարավոր մնացորդը համապատասխան ֆիրմայի անունով պիտի ներդրվի տեղի պետական զանձարան:

Խեղճ բնակչության կահ-կարասիքը, որոնց վաճառքը արդեն երեկ էր սկսվել, ջրի գնի է վաճառվում: Պղնձյա իրերը մեծ մասամբ գրեթե նվիրվում էին: Հարուստներն իրենց կահույքի իրերից ոչինչ չվաճառեցին և մտադիր են իրենց տները կահավորված լքել:

Տները անցնելու են կառավարության տնօրինության ներքո, որպեսզի մի մասը կահավորված, մյուս մասը դատարկ տրվեն հետագայում վարձով: Այդ տներից շատերը շատ հարուստ կահույք ունեն, որի վաճառքը ներկա հանգամանքներում և դրամի մեծ սակավության պատճառով ոչ միայն շատ դժվար, այլև անիրագործելի կլիներ:

Ինձ համար անհնարին է, հայ բնակչության հուսահատ վիճակը նկարագրել: Սրտակեղեք է այդ, երբ մարդ հայացք է նետում հայերով բնակեցված քաղաքամասի վրա: Տղամարդիկ, կանայք և երեխաները ողբում են: Փողոցներում թափված են ընդհանրապես տան կահ-կարասիներ և այլ կենցաղային իրեր, որոնց թուրք տղամարդկանց և քրքուհիների կողմից շրջապատված են այս իրերը գրեթե ձրի սեփականացնելու դիտավորությամբ:

Ոչ միայն քրիստոնյա, այլև մահմեդական բնակչության մեծ մասը կառավարության գործելակերպի առիթով վրդովված է և նկատելի է նրանց մեծ դժգոհությունը:

“Osterreich-Armenien”, Bd VI, 1914-1915, p.4685-4687:

№ 30

Թիվ 116

*Կոստանդնուպոլիս,
21 օգոստոսի, 1915*

Տեղեկատու զեկուցագիր հայկական

Հակառակ այն տեղեկություններին, ըստ որոնց Բարձր Դուռը կարգադրել է ղադարեցնել հայերի հալածանքները, դրանք շարունակվում են և այն ոստիկանական և երիտթուրքական շրջանների կողմից ընդարձակվում են, որ կառավարությունն այդ մասին նոր ելակետ ունի, որ իբր հայերը նաև Կոստանդնուպոլսում ևս խռովություններ պիտի հրահրեին:

Այնպես որ գերմանական դեսպան իշխան Հոռենլոեի քայլը ոչ մի օգուտ չտվեց, նույնիսկ ավելի վնասեց, քանզի Բարձր Դուռը կամենում է հանցանշանները (corpus delicti) ոչնչացնել, որպեսզի հաշտության բանակցությունների կամ խաղաղության (հաշտու -

քյան) պայմանագրի կնքման ժամանակ որևէ եվրոպական տերություն, ներառյալ նաև Գերմանիան, հայկական հարցը կարողանա շոշափել:

“Österreich-Armenien”, Bd VI, 1914-1915, p.4681:

№ 31

Թիվ 78

*Խիստ գաղտնի
Աֆորիստիկ զեկուցագրեր*

Իրադրությունը և կարծիքները

*Կոստանդնուպոլիս,
օգոստոսի 24, 1915*

Թիվ (N°) 298 ներքին լուրեր

Հայերը. Ըստ իմ, - սակայն ես պիտի մախապես նշեմ, անբավարար տեղեկությունների, ամերիկյան և գերմանական քայլերը (ես հուսով եմ, որ նաև մենք այստեղ և Վիեննայում նույն կապակցությամբ խորհուրդներ կտանք) մի փոքր օգուտ են տվել և թեև հայերի դեմ ձեռնարկած միջոցառումները չեն դադարեցվել, բայց և նկատելիորեն մեղմացել, առնվազն առանձին հայտնի դարձած դեպքերում: Ձերբակալությունները և աքսորումները, որ վերջին ժամանակ այստեղ տեղի էին ունենում, թվում են շատ չպիտի լինեն և միայն գավառահայերին պիտի վերաբերվեն: Հայկական և այլ կողմերից պնդում են, որ թուրքերը կամենում են հայերին ոչնչացնել կամ թուլացնել, որ ազատվեն հայերի տնտեսական գերակայությունից և տնտեսապես սեփական ոտքերի վրա կանգնեն: Իմ հետաքննությունների և դատողությունների համաձայն այդ պնդումը ճիշտ չէ: Ինչպես արդեն մայիսինում նշել եմ հայերի վրա ծանր հանցանքներ էին բարոյվել և տնտեսական շահարկումները թուրքական միջոցառումների շարժառիթ չէին կարող դառնալ, այլ միայն որպես հարմար առիթի հետևանք և տեղի է ունենում, ասենք, թուրքական կողմի բավականին անճարակության և անկանոնության ձևով:

“Österreich-Armenien”, Bd VI, 1914-1915, p.4688, 4690-4691:

Ավստրո-հունգարական
Կ. և թ. դեսպանություն
70 B

Ենիքյոյ,
27 օգոստոսի, 1915

Թիվ —
P.

Հայկական հարցի շուրջ
1915թ. օգոստոսի 24
69 D

քվակիր —
P.

գեկուցագրի առթիվ

Նորին գերազանցություն Կ. և թ. արքունի և արտաքին գործերի
պարոն մինիստր՝ բարոն Բուրիանին

Բրուսայում Կ. և թ. հյուպատոսության գործակալի երկու գեկուցագրերի պատճենները ես որպես հավելված ներկայացրել եմ, որոնցից երևում է, որ այստեղի վարչական շրջանում հայերի հալածանքները երկրի ներսում աննվազ կերպով շարունակվում են և որ իշխանության մարմինները մեծագույն անողորությամբ և դաժանությամբ են գործում:

Տարբեր, ոչ պաշտոնական աղբյուրներից շարունակ ես ստանում եմ լուրեր, որ Փոքր Ասիայի խորքերում հայ ազգաբնակչությունը մեծ թվով քաղաքներից և գյուղերից էվակուացիայի է ենթարկվելու: Նաև Կոստանդնուպոլսում և շրջակայքում օրավուր բնակչության բոլոր խավերին պատկանող հայերը ոստիկանության կողմից ձերբակալվում և դեպի Անատոլիա են արտոբվում:

Գերմանական դեսպանի շատ լուրջ բողոքը, որի մասին ես այս ամսվա թիվ 66/P-B գեկուցումով հայտնել եմ, թվում է ուրեմն մինչև հիմա ոչ մի հաջողություն չի ունեցել:

Կ. և թ. դեսպան
(ստորագրություն)

“Osterreich-Armenien”, Bd VI, 1914-1915. p.4697-4698:

14 սեպտեմբերի, 1915
 Ավստրո- հունգարական
 կ. և թ. հյուպատոսություն
 Հալեպ
 Շ. 12/Ք.

Հալեպ,
 27 օգոստոսի, 1915

Հայերի ապստամբությունը

Նորին գերագանցություն կ. և թ. արքունի և արտաքին գործերի
 պարոն մինիստր՝ քարոն Ստեփան Բուրիանին

Արյունալի բախումներ են տեղի ունեցել հայերի և զինված ուժի միջև հաղորդում են Անտիոքի մոտ գտնվող Սվեդիայից Չևյթունի մերձակայքից հեռու գտնվող Ուրֆայից: Թուրքական իշխանության զենքեր հանձնելու պահանջին հայերը պատասխանել են կրակոցներով և հանգեցրել է ներկայիս ավելի տևական մարտերի: Դիարբեքիի շրջանից եկած 2000 հոգուց բաղկացած հայկական մի ջոկատ հարձակվել է Ռ-աս Աին Էլ չերքեզական բնակավայրի վրա: Չորքի օգնությամբ նրանց մինչև վերջին մարդը ոչնչացրեցին:

Էվակուացված հայերի փոխադրումը շարունակվում է: Ներկայումս էվակուացվել են երկրի խորքում բնակվող երաշխավորված կաթուղիկ հայերը, նույնպես՝ բողոքական հայերը: Վերջիններին համար պիտի միջնորդած լիներ գերմանական կառավարությունը, սակայն ապարդյուն:

Արստրվածների շրջանում իշխում է աղքատությունը և մեծ է մահացությունը: Կառավարությունը ջանքեր է գործադրում արստրյալների տառապանքները կանխելու համար: Դրան առնչվող իր նկրտումներում կառավարությունը քանիցս աջակցություն է գտնում քրիստոնեական շրջաններում, որոնք առաջին հերթին սեփական բարևկեցությամբ են մտահոգված:

Ռազմական առումով այս տեղական ապստամբություններն իշխանություններին լուրջ մտահոգության առիթ չեն տալիս: Ընդհանուր պատերազմական իրադրության առումով նկարագրված իրադարձությունների հետևանքով Թուրքիայի դիմադրական ուժի թուլացումից չպետք է երկյուղել:

Համահեշուն գեկուցագիր ես Շ.20/Ա. համարով ուղարկել են Կոստանդնուպոլիս:

Կ. և թ. հյուպատոս
(ստորագրություն) Դանդինի

“Österreich-Armenien”, Bd VI, 1914-1915, p.4704-4705:

№ 34

70 B

Թիվ — գեկուցագրի հավելվածը
P.

Կոստանդնուպոլիս,
27 օգոստոսի, 1915

Բրուսայում Կ. և թ. հյուպատոսության գործակալի 1915թ.
օգոստոսի 20 թվակիր 460/P. գեկուցագրի պատճենը

Ինչպես հայտնի է դարձել, բազում քրդեր Բրուսայից հեռացել են, որ հայ վերաբնակիչների վրա ճանապարհին հարձակվեն և կողոպտեն: Արդյոք այդ լուրը կարող է խարսխված լինի ճշմարտության վրա ես որոշակիորեն չեմ կարող հավաստել, գիտեմ միայն այնքանը, որ տեղի բանկերը տեղական իշխանությունից հանձնարարություն են ստացել, որ հայերից ոչ դրամ, ոչ էլ զարդեղեն ի պահպանություն ընդունել:

Ինձ հայտնի է, որ բազում հայեր ոչ միայն դրամ, այլև զարդեր են իրենց հետ վերցնում:

Նույնը գեկուցել եմ ես Կ. և թ. հյուպատոսությանը:

Կ. և թ. գրասենյակի խորհրդական և կառավարիչ
L. Տրանո

“Österreich-Armenien”. Bd VI, 1914-1915, p.4703:

№ 35

70 B

Ս/թ. թիվ — գեկուցագրի հավելված,
P.

Կոստանդնուպոլիս,
27 օգոստոսի, 1915

Բրուսայում Կ. և թ. հյուպատոսության գործակալի 1915թ.
օգոստոսի 19 թվակիր ս/թ. թիվ 453/P. գեկուցագրի պատճենը.

Նյութը.

Հայերի արտորումը.

Երեկ վաղ առավոտից սկսվել է հայ-առաքելական բնակչության արտորը: Հայ բողոքականներն առայժմ դեռ այստեղ են մնում և հավանաբար բռնագաղթի չեն ենթարկվի:

Այստեղի իշխանությունն այդ նպատակով հավաքել է հարևան գյուղերից բոլոր սայլերը եզներով հանդերձ և դրանք ծառայելու են որպես փոխադրական այդ դժբախտ մարդկանց համար: Այդ եզնասայլերը, որոնք սովորաբար խոտ և բերք փոխադրելու համար են օգտագործվում, վերևի ծածկ չունեն, որ ուղևորներն արևի կիզիչ ճառագայթներից և անձրևից պաշտպանված չեն լինելու:

Երեկ վեղ առավոտից մոտ 500 այդպիսի սայլ պատրաստ կանգնած էր, որոնց մեջ նստած էին տղամարդիկ, կանայք և երեխաներ իրենց անկողնային սպիտակեղենով հանդերձ: Այդ փութկոտ արտորումը և կահ-կարասիների քաշել-տանելն այնպիսի տեսք ուներ, կարծես թե մարդիկ մեծ հրդեհից կամ կողոպտումից էին ուզում փրկվել:

Երեկ մեկնած հայերի թիվը կազմում է մոտ 1800 անձ, որոնց մինչև Բիլեջիկ հիշյալ եզնասայլերով և այնտեղից դեպի Կոնիա երկաթուղով պիտի տարվեն: Երեկվանից այստեղ լուր է տարածվել, որ արտորվածները Կոնիայում չպիտի մնա, այլ այնտեղից ոտքով դեպի երկրի խորքը պիտի տարվեն:

Երեկ արտորված բնակչությունը բաղկացած էր չքավոր դասի ընտանիքներից: Այսօր կարևի էր արդեն ուղևորների շրջանում ունեւոր ընտանիքներ նկատել, որոնք իրենց հաշվին այսպես կոչված յալի¹ են վարձել, որ դեպի Բիլեջիկ ուղևորություն ձեռնարկեն: Այդ ուղևորությունը լավ կառքով տևում է 17-18 ժամ և դրա համար սովորաբար 2 օր են հատկացնում: Իսկ եզնասայլերը կարող են իրենց նպատակակետին հազիվ 8 օրում հասնել, և հրաշք պիտի լինի, որ այդպիսի տխուր փոխադրական պարագաներում մանկահասակ երեխաների և ծեր հիվանդ մարդկանց մի մասը արդեն այդ ուղևորության ընթացքում չմահանան:

Եթե հիմա այդ լուրը ճիշտ է, ապա այս արտորյալները Կոնիայից ուղևորությունը ոտքով պիտի շարունակեն, ուրեմն վճռականորեն կարևի է հավաստել, որ Բրուսայից արտաքսված 9000 անձից հազիվ թե մեկ երրորդը իրենց նշանակման վայրը կհասնի:

¹ Չիասայի տեսակ:

Ասում են, որ որոշ հայ օրիորդներ արդեն ամուսնացել են քուրքերի հետ, մյուսներն էլ քուրքերի կողմից հարկադրվում և սպառնալիքի են ենթարկվում, որ նույն ճանապարհին հետևեն: Մա միակ միջոցն է, որով արքայից կարելի է խուսափել:

Այստեղի շուկան անցյալ ուրբաթ օրվանից մեռյալ է, հայերի բոլոր խանութները կնքված են և վատահված հանձնաժողովի կողմից հաշվապահական գրքերի ստուգումից և ապրանքների հաշվառումից հետո միայն կբացվեն:

Ամբողջ իրավիճակը թողնում է պետական սնանկության տպավորություն: Տները մի պաշտոնյայի ներկայությամբ բանավոր մի հայտարարության հիման վրա վաճառվելու են: Գնորդները պիտի, ինչպես ես տեղեկացել եմ, միայն «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի անդամ լինեն, որոնք տները համարյա ձրի սեփականացնելու են:

Այս իրադարձությունները շատ են վնասելու առևտրին, և ոչ քուրքական վաճառականները, այլև մեր միապետության ֆարրիկաներ մեծ կորուստներ են կրելու:

Հայերի շրջանում կան գործվածքեղենի և գաղութային ապրանքների վաճառականներ, որոնք իհարկե մեր և գերմանացի ֆարրիկանտների հետ գործնական հարաբերություններ ունենին, և որոնք մաս, անշուշտ, պիտի եթե ոչ ուղղակի արտասահմանյան ֆարրիկաներին, սպա գեթ կոստանդնուպոլսեցի առևտրական միջնորդների միջոցով մեծ գումարներ պարտք լինեին:

Նրանց խանութներում գտնվող ապրանքները, որոնք հիշյալ հանձնաժողովի կողմից հաշվառման ճանապարհով պիտի վաճառվեն, կարող է դրանից, ինչպես տեսնում եմ, դրանց արժեքի հազիվ մեկ քառորդը ձեռք բերել: Մնում է հայերի միայն անշարժ գույքը անձեռնմխելի, ուրեմն իրենց պահանջները հետագա բավարարման համար մեր ֆարրիկատերերին է դրանք մնալու:

Հետևաբար, որպեսզի կարողանանք պաշտպանել մեր ֆարրիկաների շահերը իմ համեստ կարծիքով պիտի ցուցմունք տրվեր, որ Բարձր Դռան նկատմամբ շտապ քայլեր ձեռնարկվեն, արքայից հայերի անշարժ կայքի վաճառքը ժամանակավորապես դադարեցնելու, կեղծ գումոսները չեղյալ համարելու, և դրանց վաճառքը հայ վաճառականության իրենց վարկատուների հանդեպ ունեցած պարտքերը վերջնական կարգավորելուց հետո միայն թույլատրելու առումով:

“Österreich-Armenien”, Bd VI, 1914-1915, p.4699-4702:

№ 36

Ավստրո-Հունգարիայի
Կ. և ք. հյուպատոսություն
Դամասկոս
54/P.
23 հոկտեմբերի, 1915

Դամասկոս,
28 օգոստոսի, 1915

Հայ ընտանիքների արտորում
ղեպի Միրիա

Նորին գերագանցություն Կ. և ք. արքունի և արտաքին գործերի
պարոն մինիստր՝ քարոն Բուրիանին

Անցյալ շաբաթ իրենց հայրենիքից բռնությամբ հեռացված և
ղեպի Միրիա ուղարկված հայ ընտանիքների երկու մեծ քարավան
Հալեպի վրայով եկել են Դամասկոս:

Առաջին քարավանը՝ մոտ 5000 անձ, Հալեպից մինչև այստեղ
ուղևորությունը ուտրով է կատարել: Նրանք համարյա ամբողջապես
հայ առաքելական եկեղեցու հետևորդներ են տարբեր վիլայեթներից,
հատկապես Ադանայից, Կադս, Հասան բեյ, Դորտյոյ, Բիլան, Քե-
սաբ, Հազն, Սիս բնակավայրերից, Անգորայից, Կեսարիայից, Հալե-
պից՝ Քիլիս, Ալեքսանդրետ, Կալա Դորան բնակավայրերից, Դիար-
բեքիրից, Մարդինից: Նրանք Դամասկոսում կարճատև հանգրվանից
հետո պիտի տևական բնակության համար ուղարկվեն ղեպի Մեսմի-
յե, ղեպի Սալտ և Կիրակ: Դամասկոսից հետագա փոխադրումը կա-
տարվելու է երկաթուղով:

Երկրորդ քարավանը, որը հազիվ 1200 անձից է բաղկացած և
երկաթուղով է Հալեպից եկել, ամբողջապես Դիարբեքիրի վիլայեթից,
հատկապես Մարդինից և Վիրանշեհիրից են: Նրանց մեջ ավելի քիչ
հայ առաքելական եկեղեցու հետևորդներ կան, քան քրիստոնեական
այլ դավանանքների պատկանողներ, հատկապես հայ-կաթոլիկներ,
ասորի-կաթոլիկներ և քաղկեդոնականներ, ինչպես և բողոքական-

ներ: Ուշագրավ է այն, որ մարդիկ իրենց ազգությամբ ոչ թե հայ, այլ արար են: Թվում է, հետևաբար, բռնագաղթի միջոցառումը այն շրջանի անխափր բոլոր քրիստոնյաների վրա է տարածվել, առանց ազգության և դավանանքի տարբերության, միայն հակոբականներն են խնայվել:

Երկու քարավաններում էլ, հատկապես սակայն, երկրորդում, որը տակավին այստեղ է թողնվել, շատ քիչ տղամարդ կա, այլ միայն կանայք և երեխաներն են: Տղամարդկանց դիտմամբ իրենց ընտանիքներից բաժանել և մի այլ վայր են ուղարկել կամ գուցե արքորելուն դիմադրություն են ցույց տվել և սպանվել են: Այսպես են առնվազն պնդում արքորյալները, որոնք չնայած ոստիկանության կողմից հարուցվող արգելումին Դամասկոսում իրենց հանգրվանելու ընթացքում իրենց դավանակիցների հետ այնուամենայնիվ կապ են կարողացել հաստատել:

Մենդամբերթից լրիվ գուրկ այս ընտանիքների, որոնք հազիվ թե կատարությունից միայն հաց են ստանում, թշվառությունն անսահման է: Նրանցից շատերն այստեղ, որտեղ բազում մադիցներ են նստակյաց բնակվում, մերձավորներ են գտնում, որոնց սակայն արգելվել է նրանց մասին հոգալ, չխոսելով արդեն նրանց իրենց մոտ ընդունելու մասին:

Նրանց նկատմամբ ընտանիքները արքորելու, ինչպես նաև փոխադրումների ընթացքում կատարված բռնությունների մասին ասարսափելի բաներ են պատմում, որոնց լրիվ ճշմարիտ լինելը ընդհանրապես անհնարին է ստուգել:

Միջոցառման պատճառի մասին, ինչ վերաբերվում է Դիարբեքիրի վիլայեթին, հայտնի է, որ այնտեղ ոչ մի ապստամբական շարժում, ինչպես հյուսիսային հարևան վիլայեթում, տեղի չի ունեցել, սակայն կառավարությունն այնտեղ էլ դավադրության հետքի վրա է ընկել, որին ոչ միայն հայ առաքելական դավանանքի հետևող հայերն, այլև իրր քրիստոնեական մյուս դավանանքների պատկանողները (բացառյալ հակոբականների) մասնակից են եղել:

Համահնչուն զեկուցագիր նույն ամսաթվին և նույն համարով էս ուղարկել են Կոստանդնուպոլիս:

Կ. և թ. գլխավոր հյուպատոս

(ստորագրություն)

“Osterreich-Armenien”, Bd VI, 1914-1915, p.4708-4710:

*Ավստրո-հունգարական
զլխավոր հյուպատոսություն
Թիվ 62/Ք.
Միջոցառումներ հայերի դեմ*

*Չմյուռնիա,
30 օգոստոսի, 1915*

*Նորին գերագանցություն կ. և ք. արքունի և արտաքին գործերի
պարոն մինիստր՝ բարոն Ստեփան Բուրիանին*

Միջոցառումները, որ սրանից որոշ ժամանակ առաջ հայկա-
կան տարրեր նահանգներում և նաև երկրի մայրաքաղաքում հայերի
դեմ ձեռնարկվեցին և որոնց պատճառով կայսրության հայ ազգա-
բնակչությունն ահաբեկված պիտի լիներ, այստեղ ևս իրենց նպա-
տակին են հասել:

Մեծ վեզիրի պատրիարքներին իբր ասած արտահայտությու-
նն է՝ «Հայերը մեր թշնամիների բարեկամներն են, ուստի մենք նրանց
հեռացրինք մեզանից, ինչպես որ նրանք մեզ...»:

Շարունակում է տարածվել, և շահագրգռված շրջաններում
աշխուժորեն մեկնաբանվում են և շատերն այսօր համոզված են, որ
բուրքերը լրջորեն մտածում են հայ տարրը բնաջնջելու մասին...

“Österreich-Armenien”, Bd VI, 1914-1915, p. 4711-4713:

*Ավստրո-հունգարական
կ. և ք. դեսպանություն
Կոստանդնուպոլիս
71*

*Ենիթյոյ,
31 օգոստոսի, 1915*

*Թիվ — B.
P.*

Հայերի արտաքսումները

*1915թ. օգոստոսի 27
քվակիր
ա/ք. 70/Ք-Բ.
գեկուցագրի առթիվ
1 հավելված*

Հավելվածում են ներկայացրել են Բրուսայում կ. և ք. հյուպատոսության գործակալի ընդարձակ զեկուցագիրը, որի մեջ վերջինս նկարագրում է այն գործելակերպը, թե ինչպես են այնտեղի արքայալ ունևոր հայերը հարկադրված եղել իրենց մեկնելուց առաջ իրենց անշարժ գույքը «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի անդամ ներին և այլ քուրքերին վաճառել:

Ամերիկյան դեսպանից ես լսեցի, որ ամերիկյան միսիոներները Փոքր Ասիայի խորքից հաղորդում են, որ հայերի վիթխարի զանգվածներ, լինի սա սպանության, լինի դա սովահարության և հիվանդությունների պատճառով մահացել են: Նաև գերմանացի սպաները, որոնք վերջին ժամական գտնվել են Փոքր Ասիայում, պատմում են սահմոկեցուցիչ տեսարանների մասին, որ տեղի են ունեցել այնտեղի վայրերում:

Երեկ ես գրուցեցի Թալեաթ բեյի հետ նման ձևով, ինչպես արդեն խոսել էի Մեծ վեզիրի հետ: Ներքին գործերի մինիստրը ասաց ինձ, որ ինքը խիստ կարգադրություններ է կատարել, որ հայերի հալածանքները պիտի դադարեցվեն: Նա ընդամին նկատեց, որ քանիցս պաշտոնյաների կողմից իշխանության շարաշահման դեպքեր են կատարվել, որոնց խստագույնս նա պատասխանատվության է կանչելու: Թալեաթ բեյի դատողություններից ես կարողացա եզրակացնել, որ հայերի դեմ գործադրված անասելի գործելակերպը՝ այն դեպքում եթե դրան հանգի, այժմ այն պատճառով պիտի դադարեցվի, քանզի բոլոր այն հայերը, որոնք կամ որպես հեղափոխականներ, որպես պետության թշնամիներ կամ որպես տնտեսական անցանկալի մրցակից էին դիտվում, ասպարեզից վերացվել են:

Հայկական հարցը համարում են այժմ նշանակելի չափով ավարտված:

Կ. և ք. դեսպան
(ստորագրություն)

“Österreich-Armenien”, Bd VI, 1914-1915, p. 4714-4716:

№ 39

71 B.

Մ/թ. օգոստոսի 31-ի զեկուցագրի հավելված, 1915 N —
P.

Բրուսայում կ. և ք. հյուպատոսության գործակալի կ. և ք.
դեսպանություն ուղարկված թիվ 464/ P, 1915թ. օգոստոսի 23
թվակիր զեկուցագրի պատճենը.

Երեկ կեսօրից հետո արտաքսված երրորդ խմբում գտնվում էին գլխավորապես միայն հարուստ հայ ընտանիքներ, որոնցից բոլոր հոդատերերը իրենց մեկնելու նախօրեին ժամը 9-ին «Միություն և առաջադիմություն» ակումբի ծառայողի կողմից կանչվել են իրենց անշարժ կայքը դեֆտերիանեին հանձնելու նպատակով: Այդ հրամանին հայերը պիտի անհապաղ ենթարկվեին և հարկադրաբար իրենց անշարժ կայքը փոխանցեին թուրքերին, որոնց անունները միայն դեֆտերիանեում էին լսել: Ստիպողական վաճառքը հետևյալ կերպ է կատարվել.

Հայերը նշանակված ժամին կանչվել էին, և հենց որ հայտնվում էին դեֆտերիանեի առաջ, հայտարարում էին, որ իրենց հենց տունը կամ հողամասը կամավոր կերպով վաճառում են և որ իրենց առաջարկված գումարը համապատասխանում է վաճառվող գույքի արժեքին:

Այն սենյակում, որտեղ պաշտոնյան և մի քանի վկաներ էին գտնվում, մի սեղանի վրա դրամով լի մի պարկ էր դրված, որը հանձնվում էր վաճառողին ձևականություններն ավարտելուց հետո: Գնորդը պիտի դրամը հաշվեր, հայտարարեր, որ այն ճիշտ է և արդեն նախապես ստացված հանձնարարության համաձայն դրամը նորից դրվում էր պարկի մեջ:

Հազիվ սենյակից դուրս գալուց, վաճառողից դրամը թուրքերի կողմից, որոնք մուտքի մոտ սպասում էին, վերցվում էր և նույն դրամը պարունակող պարկը պիտի ծառայեր դրան հաջորդող ստիպողական վաճառքին:

Վաճառքները այնպիսի խորամանկ ձևով էին կատարվում, որ հայերը իրենց անշարժ կայքից, այլև նրանց վճարված նվազագույն համարժեքից տակավին դեֆտերիանեի շենքում կողոպտված էին զգում:

Հիշյալ երեկո ի թիվս այլ շենքերի Բրուսայի երկու գեղեցկագույն տուն փոխանցվեցին, և հատկապես մեկը «Միություն և առաջադիմություն» ակումբի անունով և մյուսը՝ կոմիտեի նախագահ Իբրահիմ բեյի անունով:

Թեև այստեղի նահանգապետը բարի և արդարամիտ մարդու տպավորություն է բորձում և, ինչպես ես տեղեկացել եմ, հնարավորն է արել այդօրինակ բռնարարներից խուսափելու համար, սակայն նա չունի այն իշխանությունը, որ կարողանար հակադրել «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի անդամներին: Ես որոշակիորեն գիտեմ, որ նաև երեկ ամբողջ գիշերվա ընթացքում նմանօրինակ վաճառքներ կատարվել են:

Ջրույցի ընթացքում նահանգապետն ինձ գաղտնաբար հայտնեց, որ ինքը մի միջոց է փնտրում, որպեսի կասեցնի օրենքին հակասող այս վաճառքները, հնարավոր դեպքում նաև չեղյալ համարի դրանք:

Միաժամանակ նա ինձ ասաց, որ ինքն անհրաժեշտ միջոցներ է ձեռնարկել մեկնող հայերի անվտանգության համար:

“Österreich-Armenien”, Bd VI, 1914-1915, p 4717-4719:

№ 40

*Թիվ 318.
Թուրքիայից*

*Կոստանդնուպոլիս,
2 սեպտեմբերի, 1915*

Այստեղ ամեն օր տեղի են ունենում հայերի նորանոր արտաքսումներ, մեծ մասամբ առանց վերջիններիս ընտանիքների վրա այդ միջոցառումը տարածելու, այն դեպքում, երբ արտոններն այլ վայրերում, ինչպես Իզմիրում, Լրզրումում, Խարբերդում, Դիարբեքի-րում, Մուսիկում, Կեսարիայում, Կոնիայում, մեծ մասամբ ընտանիքներով հանդերձ են տեղի ունենում: Աքտրվածների թիվը օրական 2-400-ի է հասնում: Ասում են, որ բոլոր հայերը Կոստանդնուպոլսից պիտի արքորվեն: Դժբախտներին իրենց արքորելու պատճառը չեն հայտնում: Արտաքին գործերի նախկին մինիստր Նորատունկյանը, ինչպես նաև փոստի նախկին մինիստր Ռսկան էֆենդին, լավագույն մասնագետ մինիստրներից մեկը, փախուստի մեջ են: Հայտնի պատգամավոր Վարդգեսը արքորված էր, սակայն կրկին վերադարձել է և նորից հիմա արքորվեց: Նախկին պատգամավոր Չոհրաբը պիտի որ սպանված լինի:

Ներքին գործերի մինիստրությունում այժմ ոչ մի հայ չկա: Այլ մինիստրություններում ճիշտ է տակավին աշխատում են, սակայն նաև սրանք շուտով կհեռացվեն:

“Österreich-Armenien”, Bd VI, 1914-1915. p 4720:

№ 41

*Ավստրո-Հունգարիայի
կ. և թ. դեսպանություն*

*Ենիքյոյ,
3 սեպտեմբերի, 1915*

Կոստանդնուպոլիս

72

Թիվ — H.

P.

Հայերի հետապնդումները.

1915թ. օգոստոսի 31

71 B

քվակիր —

P.

գեկուցագրի առթիվ

Նորին գերագանցություն Կ. և Ք. արքունի և արտաքին գործերի պարոն մինիստր՝ բարոն Մտեփան Բուրիանին

Այստեղի կաթոլիկ հայերը շարունակ լուրեր են ստանում Անգորայից և այլ վայրերից, որ հայ ազգաբնակչության դեմ ձեռնարկված բարբարոսական միջոցառումները տարածվում են մեծ մասամբ նաև կաթոլիկ հայերի վրա: Մի հռոմեադավան կաթոլիկ հոգևորական հավաստում էր ինձ, որ նույնը նաև Իզմիրում է տեղի ունենում:

Թալեաթ բեյի նետ իմ կրկնվող զրույցներում մշտապես ես նրա ուշադրությունն եմ հրավիրել հատկապես կաթոլիկ հայերի վրա, նա միշտ ինձ հավաստիացում էր տալիս, որ կաթոլիկ և բողոքական հայերը երկյուղելու ոչինչ չէին ունենալու: Ուստի և ներքին գործերի մինիստրի հավաստիացումները ցարդ ճշմարիտ դուրս չեկան:

Երեկ Թալեաթ բեյը մի հրամանի գերմաներեն թարգմանությունը մատուցեց իշխան Հոնենլոեին, որ նա ուղարկել է բոլոր մութասերիֆներին: Այդ ակնհայտորեն այն ցուցումն է, որի մասին մինիստրն ինձ վերջին երկուշաբթի օրն ասել է, և որն ես իմ վերոհիշյալ գեկուցագրում հիշատակել եմ: Գերմանացի դեսպանը ինձ համար կարդաց այդ հրամանը: Դրա մեջ կարգադրված էր, որ հայերի արտորումները դեպի ներքին (ճահանգները) պիտի դադարեցվեն, հայերը, որոնք արդեն ուղևորվել են, պիտի հացով և ձիթապտղով բաժին ստանան: Հարձակումները նրանց, առանձնապես կանանց վրա պիտի խստագույնս պաշտօնվեն և այլն:

Իացառված չպիտի համարել, որ այդ հրամանը հավանաբար այն նկատառումով է տրվել, որ գերմանական դեսպանի և իմ աչքերին փոշի փչեն և դրանից զատ մնում և սպասել, թե արդյոք այդ հրամանը, եթե իրոք այն արձակվել է, նաև կկիրառվի, քանզի բազմաթիվ

լուրեր են վկայում, որ ոչ միայն կոմիտեի բազում անդամներ և հրեաներ հայերի լքած կայքը և գույքը ջրի գնով գնելու շնորհիվ նշանակելի չափով հարստացել են, այլև իշխանություններն իրենց նյութական շահն ունեն հայերի զանգվածային արտաքսումներից:

*Կ. և ք. դեսպան
(ստորագրություն)*

“Österreich-Armenien”, Bd VI, 1914-1915, p. 4721-4723:

№ 42

*Ավստրո-հունգարական
Կ. և ք. գլխավոր
հյուպատոսություն
Տրապիզոն
ZL. 54*

*Տրապիզոն,
4 սեպտեմբերի, 1915*

P.

Նյութը. Հայերի արտորումը, բռնարարները.

*Նորին զերազանցություն կայսերական և թագավորական արքունի և արտաքին գործերի պարոն մինիստր՝ Բարոն Ստեփան Բուրիանին
Վիեննա*

Ինչպես և պետք էր սպասել արքորեկու միջոցառումը իրագործելիս բազում հայեր սպանվեցին: Նախորդ ասույթները, որպիսիք են «Դուք կարիք չունեք շատ բան հետներդ վերցնելու», «Նրանք հետ չեն գալու այլևս», երեխաների վերաբերյալ «Նաև օձի ձագերն են վտանգավոր», թույլ է տալիս վատթարագույնն ակնկալելու: Հուսալի տվյալների հիման վրա պիտի ստորև բերվող մի քանի դեպքերը վերլուծել:

Մի թուրք սպայի հաղորդման համաձայն հուլիսի առաջին օրերին Համզի-Քիոյի մոտակայքում՝ Տրապիզոնից 52 կմ հեռավորությամբ, ռազմական աշխատանքներում օգտագործվող հարյուր երեսուններկու հայ է զնդակահարվել:

Այստեղի գերմանացի և ամերկացի հյուպատոսները, որոնք վալիի թույլատվությամբ ա/թ. հուլիսի 17-ին Էրզրումի փողոցներով զննողական մի ուղևորություն ձեռնարկեցին, մի դիակի հուղարկավորություն տեսան, մի մարդ առանց պահանջելու զեկուցեց, որ սրանից քիչ առաջ այլ դիակ է թաղվել:

Թուրքական միմյանց հավաստող հաղորդումների համաձայն ս/ք. հուլիսին և օգոստոսին այստեղ մի քանի հարյուր կին, երեխա և ձեր լաստանավերով ծով են տարվել և այնտեղ ջրասույզ արվել:

Ինչպես սրանից առաջ Ռեժի¹ և Ղետտե Պուրլիկի² հայ ծառայողները, ս/ք. օգոստոսի 17-ին զիջերով Օսմանյան բանկի երեք ծառայող ձերբակալվել և ընդհանուրի ենթադրությամբ, ինչպես նաև հայ մուխտարը (ժանդարմերիայի պետը և նրա կինը, որոնց համար գերմանական հյուպատոսն էր բարեխոսել) քաղաքից դուրս սպանվել են:

Նմանօրինակ ողբալի միջադեպեր է հաղորդում հյուպատոսության ս/ք. օգոստոսի 1-ի թվակիր թիվ 52 զեկուցագիրը Կերասունտից. այսպես՝ հուլիսի 28-ին Կերասունտի և Օրդուի միջև ծովում տարուրերվող մոտ 60 մերկ դիակներ են հաշվել: Կերասունտի հայերի մեծ մասը Կոուլակ-Կայայի մոտ ժանդարմների կողմից կողոպտվել և հետո սպանվել են:

Սամսունում մեր փոխհյուպատոսի ս/ք. օգոստոսի 11-ի թվակիր 138 մի զեկուցագիր հիշատակում է մոտ 1200 հայերի Մերսիֆունում և մոտ 1600-ի Ամասիայում սպանությունը:

Վերջերս Կոստանդնուպոլսից Սվազի վրայով այստեղ ժամանած վրացական կոմիտեի երկու անդամ լրացուցիչ ինձ հաղորդեցին դեպի երկրի խորքերը հազարավոր արքայալ հայերի անսահման թշվառության. դիակների կույտերի գոյության և թուրք սպաների և պաշտոնյաների բացահայտ խոստովանության մասին, որ հայերը քնաջնջվելու են:

Բազմահազար հայեր այսպես պիտի զրկված լինեն իրենց կյանքից և այս անգամ գոհերի թվաքանակը շատ ավելի նշանակելի է, քան համիդյան կոտորածների ժամանակ: Շնորհիվ ներկայիս իրենց համար նպաստավոր հանգամանքների թուրքերի համար հայկական հարցը լուծված է թվում:

Հայերի ինչպես կյանքն, այնպես էլ ունեցվածքը ճակատագրի քմահաճույքին է բողոքված: «Որոշ սպաներ, պաշտոնյաներ, ոստիկանությունը կաղտպտել են հայերին» ասաց ինձ մի սպա, այն ժամանակ. երբ արդարադատության բարձրաստիճան մի պաշտոնյան պնդում էր, որ հայերի դրամագումարի և զարդեղենի կեսից ավելին չքացել է: Իրականում, ըստ թուրքական հաղորդումների, գտածո-

¹ Շխախոսի ֆրանսիական ընկերություն:

² Հանրային պարտքի վարչություն:

ներն աննշան են, որ հազիվ 1200 թուրքական լիրա, 7500 ռուբլի կազմի, շատ քիչ զարդեղեն և գորգեղեն է բերվել: Քաղաքում և մերձակայքում կասկածելի արտաքինով անձինք և զինվորները առաջարկում են մատանիներ, ինչպես նաև այլ զարդեր գնել, երբեմն հրաժարում են ստանում:

Կերասունտում, որտեղ հայերի ունեցվածքը զուտ դրամով 10000 թուրքական լիրա է գնահատվել, կարողացան միայն 102 թուրքական լիրան պաշտոնապես ապահովել:

Այդօրինակ գործելապերպի դեպքում հիմնավոր են հայերի արտասահմանյան վարկատուներին բավարարում տալու առթիվ երկյուղները (Հմմ. ս/թ. 1915թ. 16 օգոստոսի թվակիր, ՇԼ. 270 զեկուցագրի հետ):

Մի անգամ ևս պետք է հիշեցնել, որ այստեղի թուրքական շրջաններում տարածում է ստացել այն կնքարդրությունը, թե Գերմանիան հայերի դեմ ձեռնարկած գործելակերպի հետ համաձայն է:

Համահնչուն զեկուցագիր են ես ուղարկել Առստանդնուպոլիս:

*Կ. և թ. հյուպատոս
(ստորագրություն)*

*Առստանդնուպոլսի կ.և թ.
դեսպանության միջոցով*

“Österreich-Armenien”, Bd VI, 1914-1915, p. 4724-4726:

№ 43

*14 սեպտեմբերի, 1915
Ավստրո-հունգարական
կ. և թ. դեսպանություն
Առստանդնուպոլիս
73 A-B.*

*Թիվ —————
P.*

*Ենիքյոյ,
8 սեպտեմբերի, 1915*

*Հայերի հետապնդումները
1915թ. սեպտեմբերի 3*

Նորին գերազանցություն կ. և թ. արքունի և արտաքին գործերի պարոն մինիստր՝ քարոն Ստեփան Բուրիանին

Չնայած Թալեաթ բեյի հավաստիացումներին, համաձայն որի նա խիստ ցուցումներ է տվել հայերի հետապնդումները դադարեցնել և թեև նա իշխան Հոհենլոտեին նման մի հրամանի գերմաներեն տեքստն է մատուցել, երևում է հայերի վիճակի մեջ ցարդ տակավին ոչ մի բարելավում տեղի չի ունեցել: Ինչպես հայ կաթոլիկ պատրիարքարանի, այնպես էլ կաթոլիկ հոգևորական շրջանների կողմից ինձ են հասնում շարունակ համապատասխան գանգատներ և այդ մասին հայտնում է կ. և թ. գլխավոր հյուպատոսության խորհրդականը, այնտեղի ասորի կաթոլիկների պատրիարքի լուրերի համաձայն երկրի ներքին նահանգներում կոտորածներ են տեղի ունենում, որոնցից գերծ չեն մնում կաթոլիկ հայերը և մարդիկ. քաղաքի նրանց եպիսկոպոսը քազում հոգևորականների հետ պիտի զոհված լինի, պատրիարքն էլ դեպի Հաուրան է տարագրվել:

Իհարկե հնարավորության սահմաններում կլինեք, որ այդ լուրերի հիմքում փաստեր են ընկած, որոնք տակավին տեղի են ունեցել Թալեաթ բեյի հիշյալ հրամանից առաջ և հիմա հավանաբար հայերի՝ առնվազն կաթոլիկ մասի վիճակում բարելավում տեղի կունենա, այնուամենայնիվ ինձ թվում է դրա համար իմ համապատասխան զեկուցագրերում հիշատակված հիմքերը և քանզի թուրքերը ակնհայտորեն նաև այժմ կրկին կրկնակի խաղ են կամենում խաղալ աննշան չափով ևն ճշմարիտ:

Ինչպես ես ներքին գործերի մինիստրության հենց ոստիկանության բաժնից տեղեկացա, հավանաբար զրավոր հրամաններն ուղարկվել են նահանգներ, որ կաթոլիկներին թույլատրեն իրենց բնակավայրերը վերադառնալ, սակայն վերջերս Ռազմական մինիստրը մի հրաման է արձակել, որի համաձայն հայերը, անկախ դավանանքից, այնպես պիտի տեղաբաշխվեն, որ նրանք ոչ մի տեղ ազգաբնակչության 5%-ից ավելին չկազմեն:

Սակայն Թալեաթ բեյի հրամանի արդյունքն իրականում ռազմական մինիստրի այդ հրամանի հետևանքով գորությունը կորցնելու է: Նույն հիմնարկի տեղեկությունների համաձայն, մոհաջիրն-

րի¹ գործերի պետը ընդհանրապես Փոքր Ասիա է ուղարկվելու, որ այնտեղ ազգաբնակչության կարգադրված ներհուսը ինչ-որ չափով կարգավորի: Քանի որ այս գործչի խնդիրը սովորաբար այն է, որ Թուրքիա ներգաղթած մահմեդական ներգաղթյալներին աջակցություն ցույց տա, վերջիններս սակայն այստեղ մեծ չքավորության մեջ են, այնպես որ ինձ թվում է, որ մոհաջիրների գործերի հիշյալ պետի արտաքսումից, մահմեդական ներգաղթյալները պիտի շահեն և ոչ թե ինչպես իրենց օջախներից տարագված հայերը կկարողանան շահ կորզել:

Բոլոր դեպքերում այդ միջոցառումը ներքին գործերի մինիստրի և ռազմական մինիստրի վերոհիշյալ հրամանների հետ մեկտեղ վկայում է, թե թուրքական ազդեցիկ գործոնների վրա ազդեցությունն ինչպիսի դժվարությունների է հանդիպելու, երբ այն դրսևորվում է մի ձևով, որը ձևականորեն շեղվում է «սուվերեն Թուրքիայի ներքին գործեր» սիրված արտահայտության մատնանշմամբ այն անհնարին է դարձնում:

“Österreich-Armenien”, Bd VI, 1914-1915, p. 4732-4735:

№ 44

Կ. և թ. գլխավոր շտաբի տեղեկատու բյուրո

Քաղվածքներ Կ. և թ. ներկայացուցչությունների զեկուցագրերից

Հերթական համարը,

Կոստանդնուպոլսի

1

Կ. և թ. ներկայացուցչություն

ամսաթիվ 12/9

Բովանդակության համառոտագրություն.

Հայերի վիճակը Թուրքիայում հուսահատական է, թվում է, որ թուրքական կառավարությունը նախատեսել է ամբողջ հայկական ցեղի ոչնչացումը:

Հաշտության կնքման ժամանակ և դրանից հետո Ռուսաստանը, Ֆրանսիան և Անգլիան հայերի դեմ թուրքական կառավարության գործած նողկալի սարսափների համար մեղադրելու են նրան:

Կշտամբանքը սակայն մեծ մասամբ նաև Գերմանիային է հասել, որին թուրքական կառավարության բոլոր գործողությունների հետ համերաշխություն են հակառակորդները վերագրում:

¹ Վերաբնակվողների:

“Osterreich-Armenien”, Bd VI, 1914-1915, p. 4736:

№ 45

Թիվ 303.

ՆԵՐՔԻՆ

Հայկա՛յան. Ես նախ կրկնում եմ իմ կարծիքը, հայկական տարրի երիտթուրքական կրճատումը և հետ վանումը դեպի երկրի խորքը ներկա պատերազմական ժամանակ և հանգամանքում հանճարեղ մի պետական գործ է: Հայկական տվյալներով բնաջնջված հայերի թվաքանակը հասնում է մեկ միլիոնի. ինչն անկասկած չափազանց ուռճացված է (հայ ընդհանուր ազգաբնակչությունը հաշվըվում էր երկու միլիոն): Հայերի կողմից Վանի, Էրզրումի և այլ վիլայեթներում կոտորած թուրքերի առավելագույն թիվն ըստ թուրքական տվյալների հասնում է 80000 ? Իզմիթի սանջակը նույնպես զոհեր ամբողջապես հայաթափ է արվել, քանզի հրդեհները և թշնամու հետ այլ համաձայնություններ բարդվում էին նրանց հանցանքների հաշվեկշռի վրա: Թուրքերի կատարած կոտորածների մասին լուրերը գալիս են Անգորայից. 8000 հայեր այնտեղ անհետացել են, նրանց կանանց և երեխաներին պիտի մի անգարում փակեն և առաջինները օգտագործվելու են թուրքերի կողմից: Այստեղից առայժմ միայն չամուսնացած հայերն են նահաւնգից արտաքսվելու: Ընդհանուր բռնարարքներին հետևում են հաջորդ հատուկ արարքներ, թոշակավորում և նույն ժամական հայ պաշտոնյաների արսորում: Հայկական տվյալների համաձայն այժմ պիտի հայ պաշտոնյաների նախկին քանակի հազիվ 2% ծառայության մեջ մնացած լինի: Այսպես, օրինակ, շինարարության մինիստրությունում նախկին 150-ից միայն 5-ն է մնացել: Հայերը և ընդհանրապես քրիստոնյաներն, ինչպես արդեն սուվեց, հայերի նկատմամբ կլիրառած թուրքական այս հալածանքները քարոզում են զերմանացիների վրա, զերմանական հակաքայլերի մասին նրանք ոչինչ չգիտեն և երբ դրանք մաս ապարդյուն են, զերմանական հեղինակությանը ոչ մի օգուտ չի բերում:

Կաթոլիկները. Հայ առաքելականների նկատմամբ գործադրված բռնարարքները տարածվում են նաև հայ կաթոլիկների վրա: Գրեթե բոլոր կաթոլիկ հայերը քրիստոնյաներին հալածելու հետևանքով էլ ավելի թուրքատյաց են դարձել, քան նրանք էին ստանց այդ

էլ, վարկաբեկվում կամ թուրքական կողմի համար կասկածելի են դառնում, այստեղից էլ հետևում է կաթոլիկների դեմ վերջին ժամանակ դրսևորվող թուրքական միջոցառումները և միջամտություններն այս դեպքում չեն օգնում կամ շատ քիչ են օգնում, և նյարդայնացնում են թուրքերին, դառնացնում, և վնասում *տարագրյալների շահերին*:

“Österreich-Armenien”, Bd VI, 1914-1915, p. 4729:

№ 46

*Թիվ 336.
Հայկական հարցի առթիվ.*

*Կոստանդնուպոլիս,
12 սեպտեմբերի, 1915*

Հայերի վիճակը Թուրքիայում գնահատվում է որպես հուսահատական: Բանն այն է, որ խոսքը այլևս հազիվ թե վերաբերվում է այն տարրերի արքայություն, որոնց կամենում էին Վանում տեղափոխման ընթացության հետ կապել, այլ ընդհանուր առմամբ ցեղի դեմ ձեռնարկված բնաջնջման քայլերին: Նահանգներում, քաղաքներում, որպիսիք են Իզմիրը, Էրզրումը, Խարբերդը, Դիարբեքիրը, Բիքրիսը, Մուշը, Կեսարիան, Կոնիան և այլն, ընտանիքներն արքայություն հրաման է եկել. ընտանիքներ, որոնք մի քանի ժամում բնակավայրը պետք է թողնեն և մի ուրիշ տեղ արտոլվեն, որտեղ նրանք չէին կարող հասնել, քանզի անհրաժեշտ կանխիկ դրամական միջոցը չէին կարողանում այդպես արագ հայթայթել, բավականաչափ սննդամթերք չէին կարողանում հետները վերցնել և ճանապարհին ոչ մի օրևան չէին կարող գտնել:

Հաշտություն կնքելուց հետո և այդ ընթացքում իհարկե կրճատվեն այն բռնարարքները և սարսափները, որոնց զոհ դարձան հայերը: Ռուսները, անգլիացիները և ֆրանսիացիները չեն գլանա հարուստ նյութերի հիման վրա հայկական հարցը քննարկել և գոհունակությամբ անարգանքի սյունին կգամեն անտարբերությունը, որին այս այնուամենայնիվ բարձր զարգացած ցեղը զոհ դարձավ: Հարկ է երկյուղել, որ այդ մեղադրանքը զգալիորեն բաժին է ընկնելու Գերմանիային, քանզի այն զոլվեստը, որ գերմանական կողմը շուայլում և առատորեն Թուրքիայի հանդեպ դիտվելու է ընդհանրապես որպես Թուրքիայի գործողությունների հավանություն: Թուրքական ծանր սխալների մեղքի մեծ մասը բարդվելու է Գերմանիայի վրա, քանզի հակառակորդները կհավատացնեն, որ Թուրքիան, որն ամեն

ինչում հետևում է գերմանական նախաձեռնությանը, նաև հայերին հալածելը նույնպես Գերմանիայի գիտությանը և լուրջան համաձայնությանը է կատարվել:

“Österreich-Armenien”, Bd VI, 1914-1915, p. 4737:

№ 47

*Ավստրո-հունգարական կ. և ք.
հյուպատոսություն
Թիվ 62/P.
Հայ արարյալները*

*Դամասկոս,
24 սեպտեմբերի, 1915*

*Նորին գերագանցություն կ. և ք. արքունի և արտաքին գործերի
պարոն մինիստր՝ բարոն Ստեփան Բուրիանին*

Սեպտեմբերի 1-9 մինչև 15-ն ընկած ժամանակահատվածում Դամասկոս են եկել իրենց հայրենիքից հարկադրաբար արտրված 22000 հայեր և իրենց գալստյան օրից համապատասխանաբար 2-3 օր հանգրվանելուց հետո ամբողջապես դեպի հարավ են տարագրվելու: Նշված ժամկետից հետո միայն մի քանի հարյուրով է ավելացել եկամների քվաքանակը:

Դամասկոսի վրայով եկածները հիմնականում Դամասկոսի վիլայեթում են հարկադրաբար տեղաբաշխվում, սակայն վիլայեթի հյուսիսային մասերում էլ, Համա սանջակում և Բիկա-Էբենում ևս բազմահազար (տարագրյալներ) են թողնվել, որպեսզի այնտեղ բնակություն հաստատեն: Դամասկոսից, որտեղ տեղ չկա արտաբնակների համար, կարավանները ամբողջապես այնուհետև դեպի Արևելյան Հորդանան են գնալու, որտեղ հյուսիսում՝ Աջկունից մինչև հարավում՝ Տաֆիլն ընկած տարածքը պիտի բնակեցվի տարագրյալներով: Մալտ, Կերակ և Մասն շրջաններն ընդգրկելու են կոնտինգենտի մեծագույն մասը:

Սեպտեմբերի 1-ից հետո եկած կարավանները ի տարբերություն նախորդների (տես ա/ք. 28.08 թիվ 54/P գեկուցագիրը) բաղկացած են գրեթե միայն հայ առաքելական դավանանքին պատկանող հայերից՝ Հալեպ և Ադանա նահանգներից, հատկապես Մարաշի, Այնթափի, Տարսուսի և Ալեքսանդրետի շրջաններից: Այլ դավանանքներից պատկանողները այնքան աննշան թիվ էին կազմում, որ թվում է, արդյոք նրանք սխալմամբ չեն ներառնվել արտորի մեջ և ըստ լու-

րերի հայ առաքելական դավանանքին պատկանող հայերի արքայապետը սահմանափակելու մասին Կոստանդնուպոլսից արձակած հրամանից հետո է փաստորեն տեղի ունեցել: Այնուամենայնիվ ներկա և նախկին կարավանների հետ այստեղ բերված քրիստոնեական այլ դավանանքների պատկանողները մյուսներին հավասար արքայապետացին, առանց այդ դավանանքների տեղի հոգևորականության միջնորդությունը հարգելու:

Վերջին համադրվող ցուցակներից հետևում է, որ հաճախ ընտանիքներն արքայի ժամանակ բաժանվում էին հասուն տարիքի տղամարդկանցից: Այսպես, օրինակ 120 հայ կաթոլիկներից 80-ը Մարդինից արքայապետ կանայք, երեխաներ և ծերեր են, Կեսարիայից և Քեսարից արքայապետները կազմված են միայն 20-50 տարիքի հասակ ունեցող տղամարդկանցից: Մնացյալների մեծամասնությունը պատկանում են տարագրյալների առաջին կատեգորիային:

Օտար երկրում թե ինչ ճակատագիր է սպասում իրենց կերակրողներից զրկված ընտանիքներին, որտեղ նրանք գուրկ են բոլոր կենսապայմաններից գրեթե կասկածից դուրս է: Թեև պաշտոնական կողմը հավաստում է, որ նրանց բնակարան (կացարան) և մշակելի հող է տրվելու: Իրականում դա մի վայրում՝ Մեսմիչեում էր պատահել, որտեղ կառավարությունը մահմեդական փախստականների¹ համար նախկինում նախապատրաստել էր, որոնք, այսուհետև հայերի կողմից կարող են զբաղեցված լինել: Մակայն այդ բացառությամբ հանդերձ օգնությունը խիստ անհուսալի է:

Դամասկոսում իրենց գտնվելու ժամանակ նրանց որպես կալանավոր են պահել և յուրաքանչյուր մարդու արգելված էր նրանց հետ առնչվելը, նույնիսկ քահանաներին թույլատվում էր միայն հիվանդներին այցելեն: Այդուհանդերձ որոշ անձանց հաջողվեց ճամբարից փախչել և քաղաքում իրենց դավանակիցների շրջանում քարտուղ գտնել, որտեղ նրանք թաքնված մնում են:

Այստեղի ուշադրության արժանի կաթոլիկական բոլոր դավանանքների վարչությունները, որոնցից ասորական-կաթոլիկականը մի արքեպիսկոպոս, քաղկեդոնականը և հայ կաթոլիկականը մի այլ արքեպիսկոպոս են ներկայացնում, հյուպատոսության միջոցով կ. և թ. կառավարության միջամտությունն են հայցում, որպեսզի այն կաթոլիկների վիճակը մեղմելու օգտին հանդես գալ կարողանա, հատկապես քանի որ կաթոլիկական դավանանքին պատկանողների ծխական համայնքը, ինչպես ապացուցված է, պետության դեմ թշնա-

¹ Մուհաջիրների:

մական ոտնձգություններին ոչ մի մասնակցություն չի ունեցել, նրանք արտորվելուց զերծ մնան և արդեն արտորվածներին եքն ոչ վերադարձ իրենց հայրենիք, ապա զեթ Դամասկոսում մնալ թույլատրվի:

Նույնիմաստ զեկուցագիր նույն ամսաթվով և նույն համարով ես ուղարկել եմ Կոստանդնուպոլիս:

*Կ. և թ. գլխավոր հյուպատոս
(ստորագրություն)*

“Oesterreich-Armenien”, Bd VI, 1914-1915, p. 4741-4744:

№ 48

Թիվ 79/P.-A.

*Կոստանդնուպոլիս,
30 սեպտեմբերի, 1915*

*Հայերի արտորումը դեպի
Փոքր Ասիայի խորքերը.*

Կոմս Տրաուտմանդորֆը բարոն Բուրիանին.

Այն բոլոր լուրերը, որոնք հայկական կողմից են ծագում և Փոքր Ասիայի խորքերից այստեղ են ներթափանցում, հաղորդում են չլաված զագանությունների մասին, որ տեղի են ունենում հայերին արտորելու առնչությամբ: Կարելի էր համաձայնվել, որ այդ լուրերը իրենց աղբյուրները նկատի առնելով չափազանց կարող էին լինել, սակայն ցավոք դրանք իրենց հաստոտումն են գտնում այստեղի բանկերի և մասնաճյուղերի զեկուցագրերով, վերադարձած զերմանացի սպաների և այլոց ցուցմներով:

Ականատեսները պատմում են սահմոկեցուցիչ տեսարանների մասին, որոնք տեղի են ունենում հայերով բնակեցված գյուղերի էվակուացման ժամանակ: Նույն իմաստով զեկուցում են Դամասկոսում և Տրապիզոնում գտնվող հյուպատոսության մեր ծառայողները: Տղամարդիկ մեծ մասամբ կոտորվել են, կանանց և երեխաներին ջրի գնով վաճառել են թուրքերին: Նրանք, որոնք դեպի երկրի խորքերն էին ճանապարհվել, հասան իրենց նպատակակետին մեկ տասներորդից ավելի նվազ թվաքանակով, քանզի ճանապարհին զրկանքների, հիվանդությունների և հյուծվածության պատճառով մահացել են: Այսօր արդեն չի կարելի ժխտել, որ թուրքերը անկասկած պնտա-

կան դավաճանության և կոչերի բազում անգամ արծարծված դեպքերը որպես առիթ են օգտագործել, որպեսզի հայ ցեղը բնաջնջելը իրագործեն, ինչը, թվում է, նրանց մեծ մասամբ հաջողվել է: Թալեաթ բեյը ասում էր ինձ վերջերս անձամբ հայտնի գոհունակությանը, որ օրինակ, Էրզրումում հազիվ թե այլևս հայ մնացած լինի: Բոլոր լուրերը համընկնում են այն իրողությանը, որ հայերի դեմ կառավարության նորերես գործադրած միջոցառումները անհամեմատ ավելի շատ մարդկային կյանքեր խլեցին, քան Արդուլ Համիդի կոտորածները:

Թուրքերի ներկայումս իշխող անչափ ուռճացած ազգայնամոլությունը դա իր բարձրակետին հասած ատկությունն է օտարների և քրիստոնյաների նկատմամբ: Չպետք է զարմանալ, որ Թուրքիայում բազմաթիվ հույներ համակված են բավականին անհանգստությամբ:

Հունաստանի հետ հարաբերություններում առկա անհուսալիությունը կարող է այդ անհանգստությունը միայն մեծացնել:

Նախորդ շաբաթ Հունաստանում կատարված մոբիլիզացիան այնուամենայնիվ այստեղ համեմատաբար հանգիստ ընկալվեց և ես պիտի հավատամ և հուսամ, որ թուրքական կողմը ամեն ինչ կանի, որպեսզի խուսափի չմտածված միջոցառումներից, ինչպես հաճախ պատահել է, որ հունական կառավարությանը առիթ չտա բարդությունների դիմելու և դրանով իսկ վատացնելու երկու երկրների փոխհարաբերությունները:

Եթե իրադարձությունների հետագա զարգացումը հանգեցնի պատերազմական իրավիճակի, ապա ես պիտի երկյուղեմ, որ Թուրքիան, որը պատրանքների մեջ է գտնվում, թե հայ ցեղի բնաջնջումը կարող է անպատիժ իրագործել, որ հանգամանքից օգտվել կկարողանա հույների դեմ ևս բռնարարքներ և զանգվածային աքսորումներ ձեռնարկել: Եթե այդօրինակ միջոցառումները գործնականում անիրականանալի լինեն էլ, հույներին սպասում է նույն ճակատագիրը, ինչ քաժին ընկավ հայերին վերջին ամիսներին:

Եթե՝ ըստ թուրքական պատկերացմամբ՝ հայերի վրա մեղք էին բարդում, որ թուրքը Թուրքիայում ոչ մի տնտեսական վերելք չէր կարողանում ձեռք բերել, ապա այս տեսությունը նույն կերպ հույներին կիրառելի դառնալ: Քանզի հայերի կողքին գտնվում են հույները, որոնց ձեռքերում է գտնվում առևտուրն ու տնտեսական կյանքը Թուրքիայում:

Սակայն նույնկերպ ինչպես հայերին հալածելու մեղքը կենտրոնական տերությունների ազդեցությանն ևն վերագրում և առաջին հերթին Գերմանիային են մեղադրում, Անտանտի տերություննե-

րը, եթե հույների հետապնդումները մեծ թափ առնեն, այդ մասին ևս հոգ կտանեն, որ ամեն մի քաղաքականության նկատմամբ աղաղակող հակասության մեջ գտնվող թուրքերի բռնարարքները տվյալ դեպքում և անշուշտ մեծ մասով կվերագրվի տևտոնական բարբարոսներին:

Կ. և թ. գլխավոր հյուպատոսություն

“Österreich-Armenien”, Bd VI, 1914-1915, p. 4754-4755:

№ 49

Թիվ 619.

8 հոկտեմբերի, 1915

Քաղվածքներ

Կոստանդնուպոլսում կ. և թ. զինվորական կցորդի զեկուցագրերից

Հայերի հալածանքները Թուրքիայում

Մի հատուկ օրենքով բանակների, կորպուսների և ինքնուրույն դիվիզիաների հրամանատարները իրենց ռազմական գործողությունների տարածքից անբարեհույս բնակչությանը հարկադրաբար վերաբնակեցնելու լիազորություն են ստացել: Այս միջոցառումը արտակարգ խստությամբ գործադրվել է հատկապես հայերի նկատմամբ, այո, թվում է, թե ընդհանրապես այս օրենքը միայն նրա համար է ստեղծվել, որպեսզի հայերի ամբողջապես բնաջնջումը օրենքի հովանու ներքո կարողանան իրագործել:

Ամբողջ շրջաններ այդպիսով ամայացվեցին, շատ վայրերում ընկած են սպանված, չթաղված հայեր:

Միջոցառումը ունեցավ նաև տնտեսական վտանգավոր հետևանքներ, որոնք շատ դեպքերում նաև օտարերկրյա հպատակներին բաժին ընկան:

Թուրքական շրջաններում նկատելի է դառնում այն կարծիքը, որ Թուրքական կառավարության հայերի դեմ ձեռնարկած վարվելակերպը կատարվել է Գերմանիայի համաձայնությամբ:

“Österreich-Armenien”, Bd VI, 1914-1915, p. 4765-4766:

ԽԻՍՏ ՉԱՂՏՆԻ

ԱՅՈՐԻՍԱԿԱՆ ՁԵԿՈՒՅԱԳՐԵՐ ԻՐԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ
ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԿԱՐԾԻՔԻ ՄԱՍԻՆ

1 քիվ (№) 313, ներքին

ՀԱՅԵՐԻ ԲՆԱԶՆՁՈՒՄԸ. Դրանք մեծ չափեր են ընդունում: Երկրի խորքերից այստեղ եկած կաթոլիկ քահանաները, բողոքական միսիոներները, սակայն մաս տեղաբնիկներ և օտար դավանանքի պատկանող անձինք սարսափելի իրողություններ են պատմում, որոնք իհարկե հնարավոր չէ ստուգել: Մակայն եթե նույնիսկ մեկ տասներորդ մասը ճշմարիտ լինի, ապա այդ բավականին սարսափելի և վշտալի կլինի: Բնաջնջումը տեղ առ տեղ տարածվել է մաս Հռոմին միացած արևելյան դավանանքին պատկանողների վրա. կաթոլիկ հայեր, ասորիներ, քաղղեացիներ (առանձին դեպքերի մասին ընտանիքի անդամներից ես հավաստի հաղորդումներ եմ լսել), մաս այսպես կոչված մարոնետներ նախկինում արտոնյալ Լիբանան նահանգում: Ես արդեն կրկին մատնանշում եմ, որ պետական բարձր շահերի տեսակետով և մասշտաբներով զնահատելիս, հայկական տարրի նվազեցումը մի պետական կարևորություն ունեցող համարձակ ձեռնարկում էր և նպաստավոր հանգամանքի հմուտ օգտագործում էր և ապստամբություն նախապատրաստած հայերի դեմ անհրաժեշտ միջոցառում էր: Մակայն հոգևորականները, որոնք պետական կախարդ գործիչ Թալեաթի և ընկերների դեմ կոչ կանեն, նրանք ի վիճակի չեն և չեն կարող ոչ սանձել և ոչ էլ կաշկանդել: Միջոցառման և հրամանների չարաշահումները և մեծ սանձարձակությունները ազգայնականությամբ, թուրքականությամբ, թուրանականությամբ, ազգայնամոլությամբ հանդերձ և մաս պատերազմով հրահրված թուրքերի, քրդերի ու այլ մահմեդական ցեղերի պատերազմական ու կողոպտիչ ատավիստական վայրի կրքերը և բնագոյն է մեղավոր:

Տնտեսական առումով հայերի բնաջնջումից շահում են ոչ թե թուրքերը, այլ հույները և ուրիշները:

ԼՐԱՅՈՒՄ ՀԱՅԵՐԻ ԲՆԱԶՆՁՄԱՆ ՀԱՐՅԻ ՇՈՒԲՁ

I № 313, ներքին

Ես նաև գրուցել եմ այստեղով Երուսաղեմ ուղևորվող Փոքր Ասիայում կաթոլիկական եկեղեցական գործերի տնօրեն հայր Դուսկելի հետ, որի նստավայրը գտնվում է Երուսաղեմում: Նա վաղը մեկնում է Գերմանիա՝ հաշվետվության: Նա ինձ ասաց, որ նա իր կարողիմաստից և մյուս պետերից ստացած հանձնարարություններից նկատել է, որ Եվրոպայում ոչ մի պատկերացում չունեն հայերին կոտորելու մասին և որ նաև կաթոլիկների վրա է տարածվել այդ ոչնչացման միջոցառումները. Բնաջնջված հայերի ընդհանուր թիվը նա նույնպես մեկ միլիոնից ավել է համարում:

Հալեպից մինչև այստեղ նա հանդիպել է հայերի քարավանների, որոնց թիվը նրա գնահատմամբ 50000 հոգուց անցնում էր: Սկզբնապես քարավանները բավականին լավ տեսք ունեին, սակայն մինչև Հալեպ հասնելը սայլերը, լուծը, անասունները և այլն կերի պակասության պատճառով թողնվում էին տեղում և գալիս էին բոլոր մարդիկ կիսով չափ սովահար և հիվանդ ու մահանում էին, ինչպես նա անձամբ տեսել է հաշվել է օրական հարյուրից ավելի: Եթե նրանք այս կամ այն հանգրվանում չէին մահանում, ապա վախճանվում էին իրենց նշանակման վայրերում, որտեղ նրանք ոչ մի կենսամիջոցներ չունեին և որտեղ պետականորեն նախապատրաստված ոչ մի պաշար չկար:

Բնաջնջումը տարածվում էր նաև կաթոլիկ հայերի, ասորիների և քաղղեացիների վրա, հավաստում է նաև իմ երաշխավորյալը: Եպիսկոպոսների, քահանաների, քույրերի, կանանց, երեխաների նկատմամբ առանձին գործելակերպի և սպառնությունների մասին իմ երաշխավորյալը անհավատալի, սարսափելի պատմություններ էր պատմում: Հալեպից մինչև այստեղ ոչ մի հռոմեական եկեղեցի այլևս չպիտի գործի:

Լիբանանում, որտեղ նա եղել է երեք ամիս առաջ, այն ժամանակ ամեն ինչ հանգիստ էր, բայց բոլոր մեծ երկյուղով էին համակված: Նա պնդում է, այն, ինչ նա արդեն կրկին ասել եմ, որ Թուրքիայում այս կամ այն քրիստոնյաները ամբողջ հալածանքները վերագրում են Գերմանիային և մեր թագավորին և մեզ նզովում են, որ իրենք փրկություն են ակնկալում Ֆրանսիայից և Անգլիայից, և որ Գերմանիայի և մեր համարումը Թուրքիայի ոչ մահմեդականների մոտ ապագայի համար թաղված է: Նոր ինձ համար այն էր, ինչ իմ երաշխավորյալը այդ մասին պատմում էր, որ նահանգներում միայն

գերմանացի բողոքականներն են թուրքական կողմից ճանաչվել իսկական քրիստոնյաներ և պատշաճ վերաբերմունքի կարժանանան, իսկ կաթոլիկներն ընդհակառակը որոշ առումով որպես երկրորդ կարգի գերմանացի կամ նույնիսկ «գերմանացի-հայ» և որ նրանց որպես այդպիսին են ճանաչում և վերաբերվում: «Դա քսաներորդ հարյուրամյակի անարգանքի դրոշմն է և Թուրքիայի դաշնակիցների անուղղակի ինքնասպանությունն է»: Այս բառերով է ավարտվում իմ երաշխավորյալն իր հաղորդումը, որը կարող է սուբյեկտիվ և իր վերապրած տեսարանների ազդեցության արգասիքը լինել, սակայն չափազանցված չեն թվում:

Պետեր Դունկելը պիտի իջևանի Վիեննա, և պիտի գեկուցագիր ներկայացնի կարդինալ Պյուֆելին և այլ բարձրաստիճան հոգևորականներին: Այդ նույն նպատակով արդեն երեք շաբաթ է հայր Նորբերտը, Էրզրումի կապուչինների վանահայրը, որը սակայն արդեն այստեղ էր գտնվում ամիսներ առաջ, Ավստրիա է մեկնել:

“Österreich-Armenien”, Bd VI, 1914-1915, p. 4789-4790:

№ 51

Թիվ 4946.

*Վիեննա,
24 հոկտեմբերի, 1915*

Առաքելական նվիրակը երեկ ինձ այցելեց և սուրբ հոր հանձնարարությամբ գրույց ունեցավ ինձ հետ թուրքական կայսրությունում հայերի վիճակի մասին:

Մոնսեյնյոր Սկապինելլին նշեց, որ հոգևոր անձանց վկայություններով, որոնք հայկական շրջաններից են վերադարձել, հայերը իրենց բնաջնջմանն են ընդառաջում, որ թուրքերի ներկայիս գործելակերպը շատ ավելի դաժան է եղել քան այն համիդյան ժամանակ էր և որ դրա հետևանքով արդեն մեկ միլիոն հայ է զոհվել:

Պապը անձնական նամակով դիմել է սուրբանին, որպեսզի օգնություն ցույց տա: Սուրբ աթոռը խնդրում է, որ մենք ևս մեր ձայնը Կոստանդնուպոլսում բարձրացնենք:

Ես պարոն նվիրակին պատասխանեցի, որ մենք ամիսներ առաջ Բարձր Դռան ուշադրությունը հրավիրել ենք հայերի դեմ անմարդկային և քաղաքականապես սխալ գործելակերպի մասին մեզ հասած զանգատների վրա, որ մենք մշտապես խնդիրն աչքի առաջ

ունենք և որ ես նորերս կոմս Պալավիչինին Կոստանդնուպոլիս վերադարձից առաջ բանավոր հրահանգներ եմ տվել, որոնք նախատեսում են գործի շուրջ նորանոր հաստատական առաջարկություններ:

Գաղտնաբար ես նվիրակին լրացուցիչ ասել եմ, որ ես, ցավոք, մեր միջնորդության առթիվ մեծ հաջողություն չեմ կարող խոստանալ, քանզի թուրքական կողմը շարունակ այն է մատնանշում, որ հայերը քաղաքականապես անբարեհույս են և իրենց խղճի վրա ունեն թուրքական խաղաղ բնակավայրերի վրա բազմաթիվ հարձակումները, այն դեպքում երբ մյուս կողմից թուրքական կառավարության ամեն մի ժողովրդի դեմ հերքում է:

“Österreich-Armenien”, Bd VI, 1914-1915, p. 4795:

№ 52

*Պատեր Հռֆերի հուշագիրը 26 հոկտեմբերի, 1915 Էրզրումից
Հայերի հալածանքը*

Կաթոլիկական հաստատությունների դեմ ուղղված մասոնական հետապնդման հետ մեկտեղ հիշատակելի են թուրքական կառավարության ամբողջ հայ ազգի դեմ ձեռնարկած շատ ավելի ծանր հալածանքները:

Հանձնարարված դավաճանության հետևանքով, որի համար մեղավոր Լին կառավարության քշնամի Լրկու կուսակցությունների անդամները՝ հնչակյանները և դաշնակցականները, որոնք մեծ մասամբ բնակվում են Վանում, կառավարությունը մի հրամանագիր արձակեց բոլոր հայերին առանց բացառության խստագույնս պատժելու վերաբերյալ: Այդ հրամանագրի պաշտոնական ձևում մի բացառություն էր արված կաթոլիկ հայերի վերաբերյալ, որոնք իրոք քաղաքական գործերին երբևք միջամուխ չէին լինում: Սակայն գաղտնաբար բոլոր վալիներին հանձնարարվել էր ինչպես հայ առաքելական դավանանքի, այնպես էլ կաթոլիկ հայերի դեմ գործել: Գեկրեսը մահապատիժ էր նախատեսում հանցավորների և կասկածելիների, նաև արքորում մնացյալների համար:

«Աքորում» բառը նշանակում է. 1) Ամուսինների լրիվ տարանջատում իրենց կանանցից և մայրերի տարանջատում իրենց երեխաներից: 2) Թուրք պատվիրակների սպառնալիքները և թժնանքը մեկին և մյուսներին ուրացողություն դրդելու համար:

Ուրացողները՝ և դրանք շատ են, անմիջապես տարվում են

մահմնդական մաքուր բնակավայրեր: 3) Կանանց առևանգում, հատկապես եթե նրանք իրենց մարմնական բարեկազմությամբ պիտանի են հարեմների համար վաճառելու կամ երևելիների ու պաակների ստոր ցանկատենչությունը բավարարելու համար: 4) Տարբեր վայրերից բերված մանկահասակ աղջիկները թուրքական տներում դրպես փոքրիկ աղախիմներ ծառայելու են տրվում, այդ ընտանիքներին պարտավորեցնելով աղջիկներին համապատասխան մահմնդական դաստիարակություն տալ: Նրանցից նույնիսկ Կոստանդնուպոլիս եկածներ կան: Այլ վայրերում բոլոր քրիստոնյա տղաները թլպատման են ենթարկվել և տարվել թուրքական տները: Այսպես սեպտեմբերի 1-ին՝ սուլթանի ծննդյան օրը, 100 քրիստոնյա պատանի Անգորայից բերված, այդ թվում բազում կաթոլիկներ, հանդիսավոր կերպով թլպատման ենթարկվեցին: 5) Շրջաններ կան, որտեղ ներկայումս իրենց թուրքական հայրենիքի համար պայքարող զինվորների կանանց և աղջիկներին են ժողովել և նախատեսվել են բացառապես թուրքական գյուղերին բաժանելու համար: Այդ պատահել է Իզմիրում:

Եթե ընտրությունն այս կերպ ընթանա, ապա մնացյալները հարկադրված կլինեն իրենց ամբողջ ունեցվածքը, տները, կավածքները, փողը թողնել և դեպի երկրի խորքերը գնալ: Հաճախ դաժան ժանդարմների կողմից ուղեկցվելով նրանք քափառում են գյուղից գյուղ, դաշտավայրից դաշտավայր առանց հանգրվանի և հանգստի, շարունակ անորոշ նպատակի: Տառապանքներից և բաժանումից հոգեպես ցնցված, նրանց օրգանիզմն ի վիճակի չէ ցրտին ու անձրևին, զրկանքներին դիմանալ, այնպես որ շատերը ճանապարհին մահանում են: Մյուսներին առանց այլևայլության սպանում են: Այսպես հավաստվում է Վանում և Բիթլիսում հայերի գլխովին կոտորածի մասին լուրը, նաև Մարդինից նույնի մասին լուրը, որտեղ կաթոլիկ եպիսկոպոսը իր 700 հավատացյալների հետ սպանվեց: Անգորայից զեկուցում է վերոհիշյալ բողոքական վկան, որ հայ բնակչության բոլոր տղամարդիկ տասը տարեկանից բարձր կոտորածով բնաջնջվեցին: Այսպիսի օրինակներ շատ կարելի է բերել:

Չեկուցողի կողմից բերվող երկու թուրքերից տարագրյալ վկաների հայտնած փաստը կարող է լույս սփռել այն անողորմության վրա, որին ենթարկվել են արսորյալները: Դեպի Անգորա տանող ճանապարհին մի լքյալ եկեղեցում 150-200 արսորյալ հայեր, նրանց հետ նաև կաթոլիկ մի քահանա և երկու քույր էին փակել և սպիներով հսկում էին: Ստիպված այդ նույն տեղում հոգում էին իրենց բնական պետքերը, պառկած էին նրանք լեփ-լեցում սրահում,

մեկը մյուսի վրա մերկ գետնին, քանզի բավականաչափ տեղ չկար: Երկու վկաներ մարդկանց այդ բազմության մեջ հայտնաբերել էին խղերայից մահացած երկու կնոջ դիակ, որոնց պահակները չեն թույլատրել քաղել:

Ինչ վերաբերում է հայ կաթոլիկ հոգևորականության առանձնահատկությանը, ապա մենք գիտենք, որ նրանք մեծ մասամբ դատապարտվել են հսկելու բազմությանը, բայց նրանք այնտեղ իրենց սրբազան պարտականությունները չէին կարող կատարել: Այսպես Կոստանդնուպոլսում հայ կաթոլիկական պատրիարքարանը ոչ մի լուր չունի վեց եպիսկոպոսների մասին: Նույնը վերաբերվում է մոտ 40 քահանաների և նույնքան էլ քույրերին: Այս բոլոր դժբախտները տվյալ պահին սլանված կամ գրկանքներից վախճանված պիտի լինեն:

Հարկ է նշել, որ իրենք՝ թուրքերը կոտորածի և գրկանքների հետևանքով զոհված հայերի թիվը 500 000-ից ավելի և քրտոլայների թիվը 900 000-ից ավել են համարում:

“Österreich-Armenien”, Bd VI, 1914-1915, p. 4804-4808:

№ 53

93 B

1915թ. 7/XI-ի թիվ —— գեկուցագրի հավելված,
P Կոստանդնուպոլիս

Ավստրո-հունգարական 29 հոկտեմբերի, 1915
կ. և թ. հյուպատոսություն : Ադրիանապոլիս
95/բաղաբ. (Ձեռագրով՝ զրված է պատճենը)

Նյութը. Հայերի քրտորումը,
ա/թ., գաղտնագիր-հեռագիր թիվ 22 և 23
Նորին գերազանցություն կ. և թ. դեսպան կոմս Պալավիչինիին.

Կոստանդնուպոլիս

Հայերի քրտորումը մի միջոցառում է, որը կարող է սկսվել ըուպե առ ըուպե. նախորդ ամսվա 29-ի իմ թիվ 78/բաղաբ. գեկուցագրում ներկայացված երիտթուրքական կոմիտեի մշակած հետագա իրադրծումն է:

Նախանցյալ երեկո ժամը 8-ին ոստիկանական մարմինները հայտնվել են հարուստ և ունևոր հայ ընտանիքների տներում և նրանց հարկադրել մեկ ժամվա ընթացքում կանանց և երեխաների հետ մեկտեղ լքել իրենց տները: Անհասկանալի և անհիմաստ քաղաքականության գոհերին թույլատրվել է միայն 40 ֆունտ ստերլինգ և ամենաանհրաժեշտ սպիտակեղեն իրենց հետ վերցնել: Նրանց ամբողջ ունեցվածքը, նրանց խանութները, մի խոսքով ամեն ինչ նրանք պիտի լքեն: Նրանց տեղավորեցին 164 սայլերի մեջ և գիշերով այս անսահմանորեն տխուր շարասյունը շարժվեց դեպի Ուզուն-Քյոփրու, որտեղից այս մարդիկ շարունակելու են ուղարկվել, ասում են, Արաբիա, հավանաբար սակայն դեպի Մոսուլ, որտեղ նրանց մեկուկես միլիոն ազգակիցները տառապում են թշվառության մեջ:

Այն տեսարանները, որոնք տեղի ունեցան 27 լույս 28-ի գիշերը անհնարին է նկարագրել: Հիվանդները, ծերերը և երեխաները անկողիներից դուրս քաշվեցին և բռնությամբ տարվեցին: Անօգնական ամենո մարդկանց նկատմամբ ոչ մի ուշադրություն և ոչ մի կարեկցանք չէր ցուցաբերվում, իշխում էին միայն բիրտ ուժը և քարբարոսական անարդարությունը:

Բազում երեխաներ, որոնք, օրինակ, որպես սաներ տեղավորվել էին Գքության բույրերի հողաչափության ինստիտուտում, և իրենց հարազատների քսոքուման մասին ոչ մի պատկերացում չունեին, այսպիսով ընդմիշտ տաքանջատվել են իրենց ծնողներից և ազգականներից:

Աքառայալների տները և խանութները կնքվել և հսկողության տակ են վերցվել: Երեկ սկսեցին դրանք բացել և այնտեղից վերցնել այն ամենն, ինչ արժեքավոր է: Ձերդ գերազանցությունը կարող է պատկերացնել, որ ավարը տակավին, մեղմ արտահայտված, հարուստ է: Դրա մի մասը տեսել էին թուրքական հիվանդանոցում աշխատող մեր զբոսայգի բույրերը: Հիվանդանոցը, որը սովորաբար ամենաանհրաժեշտ բաների կարիքն է զգում, երեկ հանկարծ շոսայրերեն մատակարարվեց նոր սպասեղենով, դրամով, կենսամիջոցներով և այլնով:

Դեռևս այստեղ մնացած հայ ազգաբնակչությունը խուճապային վախ է ապրում: Նրանք իրավամար երկյուղում են, որ մյուսների ճակատագրին կարժանանան:

Այստեղի տեղական իշխանությունները քացատրում են, որ այս իրադարձությունների համար ոչ մի պատասխանատվություն չեն կրում, քանզի նրանք գործում են Կոստանդնուպոլսից ստացած հրամանի համաձայն:

Քանի որ ինձ հայտնի է, որ մեր թշնամիները, Փոքր Ասիայում հայերին կոտորելու և արքորելու առթիվ լուր են տարածում, որ այս ամենը Կենտրոնական դաշնակից տերությունների գիտությամբ կամ առնվազն հանդուրժմամբ է պատահել, ես իմ պարտքն եմ համարել մշտապես ներքին քաղաքական գործերին միջամտելն անցանկալի համարելու պատրվակով, տեղի իշխանությունների գրույցների ընթացքում բացատրել, որ մենք այսօրինակ գործելակերպին չենք կարող հավանություն տալ: Պատասխանն եղել է. «դա ինքնին հասկանալի է, մենք պիտի սակայն Կոստանդնուպոլսին անսանք»:

Յուրաքանչյուր ոք, ով երկար տարիներ այստեղ է ապրել և հայերին լավ է ճանաչում, համոզված է, որ նրանց մեծագույն մասը կառավարության դեմ որևէ նկրտումներից հեռու է կանգնած եղել: Նրանք մեծ մասամբ վաճառականներ են և այդ ասպարեզում հատկապես հույժ բանիմաց են, որոնք միապետության արդյունաբերության հետ ևս սերտ շփումներ ունեն: Արդյոք այդ միջոցառման հետևանքով մեր քաջ հայտնի շահերը չեն տուժի և չեն վնասվի, ցույց կտա ապագան:

Կարագաչում բնակվող հայերին նույնպես բռնարարքների ենթարկելու փորձը՝ բուլղարների ժամանումից մեկ օր առաջ մոտ 30 տղամարդ էր բերվել քաղաք, բուլղարական կառավարության եռանդուն գործելակերպի շնորհիվ ձախողվեց, բուլղարական կառավարությունը հարկադրեց թորթերին այդ հայերին վերստին բուլղարական տարածք տանել:

Քաղաքը մոայլ մի պատկեր է ներկայացնում: Մեծ շուկան, որտեղ գտնվում են քաղաքի ամենամեծ և լավագույն առևտրական տները, դատարկ է, առևտրական խանութները, հավանաբար, ընդմիշտ փակված են: Կյանքը քաղաքում դադարել է, հետկեսօրյա ժամը 3-ին խանութները փակած հայերն ու հույները վախենում են տներից դուրս գալ, քրիստոնյա ամորդջ բնակչությունը տառապալից ժամեր է անցկացնում և ապրում է մշտական վախով: Դա մի ընկճվածության զգացում է համակում քաղաքակիրթ պետության ներկայացուցիչն, երբ նա ստիպված է դիտել միջնադարյան այս բռնարարքները, առանց օգնել կարողանալու և ի գորու լինելու:

Ես «Լինենա չեմ գեկուցում»:

Ա. և Բ. հյուպատոս

Ստորագրված է. «Նաղամլենցկի անձամբ իմ ձեռագրով»

“Österreich-Armenien”, Bd VI, 1914-1915, p. 4825-4830:

93 B.

1915թ. 7/XI-ի ա.թ. թիվ— Առստանդնուպոլիս գեկուցագրի հավելվածը
P.

Ավստրո-հունգարական
կ. և թ. հյուպատոսություն

Ադրիանապոլիս,
2 նոյեմբերի, 1915

97/քաղաքական

Նյութը. Հայերի արտորումները.
Նախորդ ամսվա 29-ի այստեղի
պաշտոնական գեկուցագիրը.

Նորին գերագանցություն կ. և թ. պարոն դեսպան,
կոմս Պալավիչինիին

Առստանդնուպոլիս

Յուրաքանչյուր օր նորանոր մանրամասնություններ է իր հետ բերում այն բարբարոսական և բիրտ վարվելակերպի ու գործելաձևի մասին, որ ենթարկվել են հայ ընտանիքները արքայելու ժամանակ և այն նողկալի լախրչության մասին, որ թուրքական մարմինները ցուցաբերում էին այդ ընթացքում:

Մի քանի բնորոշ դեպքեր արժանի են հիշատակության: Այստեղի ամենահարուստ Տասատյան ընտանիքի հետ արտաքսվում էր տան ծեր տիկինը՝ կիսակաթվածահար մի կին իր ուրու ուղեկցությամբ, այդ կինը նախ պիտի վճարեր իր ամբողջ կանխիկ գումարը, որ գոմեշներով լծված սայլով ուղևորվեր, 60 պիաստր նրան տրվեց հետևյալ դիտողությամբ. այս բավական կլինի սայլի համար վճարելու համար:

Ծանր հիվանդ երեխաներին դուրս էին քաշում անկողիններից, ինչպես և ծննդկաններին: Ով չէր ենթարկվում հրացանի խզակոթի հարվածներով ստիպում էին աճապարել:

Դատարկված տներում այնուհետև իսկական խրախճանքներ էին տեղի ունենում: Թուրքական գույքագրող մարմինները չէին քաշվում օրը գերեկով արքայուհիների պաշարները վայելելուց, դաշնամուր նվազելուց և սյյն, և այլն: Ես կարող եմ Ձերդ գերագանցությանը հավաստել, որ միայն դաժանագույն և ամենալալիր շերտակայութ-

յունն է ի վիճակի իրադարձությունների սարսափը պատկերացնել:

Տները այժմ դատարկվել են և նույնիսկ չնչին արժեք ունեցող իրերը աճուրդով վաճառվել են: Աճուրդով այս վաճառքների ժամանակ որպես գնորդ նախապատվությունը բուրքերին էր տրվում:

Մոտ 15 հանձնաժողով է կազմվել, որոնք շարժական բոլոր գույքերը գույքագրում են և պահպանում: Մնացյալ արժեքավոր օբյեկտները անցնում են որպես ավանդ հզորների ձեռքը:

Տպավորությունը, որ առաջացել է վերջին օրերին տեղի ունեցած իրադարձություններից, ամբողջ բնակչության մոտ, մահմեդականներին չբացառելով, ուղղակի ապշեցուցիչ է: Վերջիններս չեն կարողանում ընկալել այն դաժանությունը, որ իշխում է ղեկավար շրջաններում: Դեկավար առյուծների պաշտոնյաներ ընդհակառակը ինձ ասում էին շատ խիստ արտահայտություններով, նգովելով գործելակերպի փաժանությունը:

Ձայրացուցիչ լիտիությունը հավաստվում է նաև այն իրողությամբ, որ լացող, ողբացող և կիսախելագար մարդկանց արտաքսմանը ներկա էին կոմիտեի այստեղի դպրոցի սաները դաստիարակչական նկատառումներից ելնելով: Որ այդ էրեխաներին կոմիտեական դաստիարակություն տրվի, միանգամայն բացեփքաց բացատրում էր դպրոցի տնօրենը:

Երկու հայ, որոնք տակավին չէին արքաղվել, այդ ընթացքում խելագարվել են:

Եվ հիմա, քանզի ամբողջ քաղաքը այս զայրացուցիչ իրադարձության վկան է, հիմա, կոմիտեն, որի խոճի վրա է այս ամենը, երկյուղ կրելով ժողովրդի տրամադրությունից, հիմա համարձակվում է այդ նույն կոմիտեն կենտրոնական իշխանություններին և հատկապես ամբողջովին Գերմանիային վերագրել այս բազմապատիկ ցասումը, «Գերմանիան է, որ մեզ հարկադրեց այդ անել» բարբառում է հիշյալ ասույթը:

Ես այս ամենը հայտնում եմ Ձերդ գերագանցությանը խոնարհաբար և համարձակվում եմ Ձերդ գերագանցությանը խնդրել, որ հարկ եղած դեպքում գերմանական դեսպանության հետ մեկտեղ եռանդուն հանդես գալ այդօրինակ նողկալի զրպարտության դրսևորման դեմ:

Վիեննա չեմ ուղարկել զեկուցագիր:

*Կ. և ք. հյուպատոս Նադանյենցկի
անձամբ իմ ձեռքով*

“Österreich-Armenien”, Bd VI, 1914-1915, p. 4831-4833:

Կոստանդնուպոլիս, 1915թ. նոյեմբերի 2-ի զեկուցագրին կից ա/թ. 1 հավելված

E.

Թիվ —

P.

Բեյրութում կ. և թ. գլխավոր հյուպատոսության կ. և թ. դեսպանության ուղարկված 1915թ. հոկտեմբերի 13-ի թիվ 9/P զեկուցագրի պատճենը.

Արտակարգ խիստ գրաքննության հետևանքով Բեյրութ են հասնում միայն կցկտուր և անբավարար լուրեր հարավային Հայաստանում և հյուսիսային Միջագետքում տեղի ունեցող իրադարձությունների մասին, այնպես որ քրիստոնյաների հալածումն ընդարձակելու մասին ոչ մի ճիշտ պատկերացում կազմելը հնարավոր չէ: Միայն այնքանն է հավաստի, որ թուրքական իշխանություններն անողորմ դաժանությամբ են զործել և անարդարացի միջոցառումների իրագործումը հանձնարարել են իրենց ստորադաս մարմիններին, որոնք ավելորդ են համարում իրենց զոհերի մեղավորությունն ու անմեղությունը նույնիսկ այդչափ մակերեսային հետաքննության մախապես անցկացումը:

Չկամենալով մանրամասնությունների մեջ մտնել, ես կարծում եմ, որ արդեն հեռագրով հաղորդված դեպքերի մանրամասնությունների մասին պիտի զեկուցել, երևում է, որ մոնսիեյոյ Միխել Մալկեն՝ Գեզիրեհի եպիսկոպոսը Միջագետքում նույնպես կոտորածի զոհ է դարձել և որ նրա երեք քահանաները անհետ կորած են:

Ինչ վերաբերվում է Կոստանդնուպոլսից ուղարկված շրջաբերական կարգադրությանը, որը պիտի կարգ ու կանոնը վերականգներ, ապա դրա իրականացումն այստեղից չեն կարողացել վերահսկել, քանզի երկրի խորքերից ստացվող լուրերը միայն մութ, անհստակ բառերով են ներկայացնում, ուստի և պարզ չէ, արդյոք հաղորդված դեպքերը դադարեցման հրամանն արձակելուց առաջ թե հետո են տեղի ունեցել: Այստեղի վարչական շրջանում քրիստոնյաներին չեն անհանգստացրել:

Այնքանն է սակայն հավաստի, որ արսուրյալների քարավանները շարունակվում են, ընդ որում իհարկե խոսքն այն մարդկանց մասին է, որոնք արդեն նախօրոք իրենց բնակավայրերից տարագրվել են: Այս մարդկանց կերակրելու խնդիրը շատ վատ է հոգաց-

վել, նրանք օրական ամենաշատը երեք (կտոր) հաց են ստանում և այն էլ միայն ոչ կանոնավոր կերպով, հարկադրված են ուժասպառ լինելով ոտքով քայլել, բացօթյա գիշերել, հաճախ ոչ սպիտակեղեն և ոչ էլ կոշիկ ունեն, հիվանդանալու դեպքում ոչ մի բժշկական օգնություն չեն ստանում և այլն: Տարածում է ստանում նաև չարաշահունը, հսկող մարմինները շատ չնչին փողի դիմաց երեխաներին «կորցնում են», ինչը՝ մի կողմից զբացող անձինք երեխաներին փրկելու համար են օգտագործում, իսկ շատ դեպքերում վերածվում է մարդավաճառության: Արտոբյայները Բեկայում և Հաուրանում զուտ մահմեդականներով բնակեցված գյուղերի վրա են բաժանվելու, երեխաներին բաժանելով Շնողներից տեղավորում են մահմեդական տներում, այնպես որ անհնարին է կարիքավորներին օգնություն ցույց տալ: Այս գործելակերպը, թվում է, թե սխտեմատիկորեն իսլամացնելու նպատակ է հետապնդում:

Նախկուսի միջնորդությունների նկատմամբ իշխանությունները խուլ են ձևանում, այստեղի պատրիարքարանի նամակագրական կապը երկրի ներսի թեմերի հետ ընդհանրապես կտրված է, այնպես որ քրիստոնյաները վնասված շրջաններում, թե լրջորեն վտանգված են:

“Österreich-Armenien”, Bd VI, 1914-1915, p. 4813-4815:

№ 56

14 նոյեմբերի, 1915
Ավստրո-հունգարական
դեսպանություն

Կոստանդնուպոլիս,
7 նոյեմբերի, 1915

Կոստանդնուպոլիս

93

Թիվ — B.

P.

Հայերի և քրիստոնյաների հալածումը.

1915թ. նոյեմբերի 2-ի

թիվ 92/Կ-Շ գեկուցագրի առթիվ

Նորին զերազանցություն կ. և ք. արքունի և արտաքին գործերի
պարոն մինիստր քարոն Բուրխանին

Արձակուրդից իմ վերադառնալուց հետո ևս անհապաղ լրջորեն խո-

սեցի Մեծ վեզիրի հետ Չերդ գերագանցության կողմից ինձ տված բանավոր հրահանգների հիման վրա հայերին արքայազնի հարցի շուրջ և նրան բացատրեցի այդ գործելակերպի վտանգավոր հետևանքները: Մեծ վեզիրի իմ դատողությունների նկատմամբ մեծ ըմբռնում ցուցաբերեց և խոստացավ իր ամբողջ ազդեցությունը գործադրել այդ ողբալի հրավիճակը վերացնելու համար: Մակայն Մեծ վեզիրի ազդեցությունը կառավարության մյուս անդամների վրա չբացած է երևում և նրա խոստումներին միայն նվազ արժեք կարելի է ընծայել: Դրա լավագույն ապացույցը այն իրադրությունն է, որ այդ կապակցությամբ արված նրա հավաստիացումներին հակառակ ոչինչ չի որոշվել, քանզի այն ժամանակվանից թուրքական կայսրության համարյա բոլոր մասերից օրավոր ստացվող լուրերը վկայում են հայերին հալածելու մասին, որ այդ հալածանքները զնալով ավելի մեծ ծավալներ են ստանում և, ինչպես իմ վերջին համապատասխան զեկուցագրի մեջ արդեն հիշատակել եմ, վերածվում են քրիստոնյաների ու օտարների համընդնահուր հալածանքի:

Հյուպատոսության ստորադաս պաշտոնյաների պատճենված կից ներկայացվող հեռագրերը և զեկուցագրերը վկայում են, Սիբիրիայում վանքերը և կաթոլիկական այլ հաստատություններ փակվել և բռնագրավվել են, Բաղդադում քրիստոնյաներին և հրեաներին ձերբակալել կամ արքորել են, այն դեպքում, երբ Ադրիանապոլսում հայերի դեմ անողորմարար են գործել:

Հունական դեսպանության գործերի հավատարմատարը ևս, որն այսօր ինձ այցելեց, ինձ պատմեց, որ մեան լուրեր և նա ստացել Թրակիայից, որտեղ հույն բնակչությունը կամայական ձևով իրենց բնակավայրերից դուրս և բերվել, որպեսզի բուլղարական կողմից գրաված շրջաններից ներխուժած մահմեդականների համար տեղ բացեն: Այդ մարդիկ նախ բերվեցին Էրեզիլ և հիմա պիտի արքայազն Փոքր Ասիայի խորքերը: Նրանց վիճակը միանգամայն սարսափելի է, քանզի նրանց կերակրելու համար գրեթե ամենևին հոգ չեն տարել, այնպես որ նրանցից շատերը սովամահ են լինում:

Այդ հանգամանքը նկատի ունենալով, երեկ ես այցելեցի Հալիլ բեյին և Չերդ գերագանցության ինձ բանավոր տրված հանձնարարությունը վկայակոչելով, հույժ խիստ ձևով նրա ուշադրությունը հրավիրեցի Թուրքիայում արդեն համարյա համընդհանուր դարձած քրիստոնյաների հալածանքի, հատկապես ծանրանալով վանքերի և հոգևոր այլ հաստատությունների փակելու վրա: Ես արտաքին գործերի մինիստրին ասացի, թե ինչպիսի ծանր հետևանքներ կարող է

դա ունենալ, քանզի այդքան անմեղ մարդկանց բռնազաղթեցման և բնաջնջման մեղքը նաև մեզ և Գերմանիային են որպես դաշնակիցների վերագրվելու և մենք ի վիճակի չենք լինի Թուրքիային այս առումով պաշտպանել և ստիպված կլինենք ամբողջ պատասխանատվությունը նրա վրա թողնել: Սակայն զուտ թուրքական տեսակետից էլ դիտելով, այդ գործելակերպը վատ քաղաքականություն և տնտեսական խոշոր սխալ է, որովհետև հենց այն տարրերը, որոնց դեմ ուղղված է հալածանքը, Օսմանյան կայսրության մեջ ամենաաշխատունակն են և վերջինիս վերելքին մեծապես նպաստել են:

Իմ փաստարկները Հալիլ բեյի վրա ակնհայտ տպավորություն թողեցին և *նա ինձանից չթաքցրեց, որ ինքն անձամբ ամբողջապես իմ կարծիքին է*: Նա ինձ ասաց, որ ինքն այդ իմաստով փորձել է ներագրել Թալեաթ բեյի վրա և արդեն հասել է այն բանին, որ հետագա արսորումներին վերջ կդրվի: Մինիստրը հիշատակեց նաև, որ Ջամբոլաթ բեյը՝ ներքին գործերի մինիստրության ոստիկանական վարչության ներկայիս պետը, Սիրիա է գործուղվելու, որպեսզի միջոցառումներ կազմակերպի, որոնց նպատակն է լինելու այնտեղ տարագրված հայերին Մոսուլի շրջանում բնակեցնել և նրանց սննդի մասին հոգ տանել: Հալիլ բեյն ինձ խոստացավ նաև այս հարցի շուրջ մի անգամ ևս Թալեաթ բեյի հետ խոսել և նրա ուշադրությունը հրավիրել այն վտանգների վրա, որ բովանդակում են Թալեաթի գործողությունները արտաքին քաղաքականության առումով և հատկապես շեշտելով Հունաստանը:

Թեև Արևելքում իմ բազմամյա փորձի հիման վրա հենվելով, թուրքական խոստումներից շատ բան չեմ սպասում, կարծում եմ սակայն այս անգամ Հալիլ բեյը բավականին անկեղծ էր:

Թալեաթ բեյի մտադրությունների մասին իր դատողություններում նա լիովին շիտակ էր խոսում և ավելացրեց, որ իր գործընկեր մինիստրը ձգտում է այն բանին, որ հայկական հարցը տակավին պատերազմի ընթացքում իր ձեռով լուծի և տերություններին կատարված փաստի առաջ կանգնեցնի: Նա նաև համոզված էմ, որ Հալիլը մի անգամ ևս կզրուցի Թալեաթի հետ, միայն տարակուսելի է, թե ինչպիսի էաջողությամբ: Քիստոնյաներին և օտարներին զրեթե սիստեմատիկ դարձած հալածանքին մեկ հարվածով վերջ դնելը ոչ միայն ներքին գործերի մինիստրի ուսերին է ընկած, ինչպես և այն հանգամանքները նվազ չափով են նրանից կախված, որ Կոստանդնուպոլսից եկած ցուցումները այդօրինակ անասելի դաժանությամբ են իրականացվել:

Թուրքական մեծ կայսրության կառավարման մեջ հատկապես նկատելի են դառնում որոշակի անիշխանության որոշ նշաններ: Տեղական շատ իշխանություններ պարզապես ինքնագլուխ են գործում և իրենց օտարատյացության մեջ շատ ավելի հեռուն են գնում, քան այդ կցանկանար կառավարությունը:

Կոմիտեի մարդկանց շարքերից ելած վալիները և մութասերիֆները միայն այն կարգադրություններին են անսում, որոնք նրանք ստանում են կոմիտեից, այլ ոչ թե այն կարգադրություններին, որ նրանք ստանում են կառավարությունից: Սրա հատկանշական օրինակն է Բաղդադի վալիի տխրահուշակ պաշտոնակատար Շեֆիկ բեյը: Որ նամն հանգամանքները շատ վտանգավոր արդյունքներ կարող են տալ, հարկ չկա հատկապես ընդգծելու, և Հալիլ բեյը ևս այս առնչությամբ դրսևորած իմ մտավախության հետ համաձայնեց:

Բանակցությունների ընթացքում արտաքին գործերի պարոն մինիստրն ինձ ասաց նաև, որ Հաքքի փաշան Բեռլինից իրեն գրել էր, որ հայկական հարցում թուրքերի գործելակերպն այնտեղ շատ վատ տպավորություն է թողել: Երկուսում են իրավամար, որ խնդիրը Ամերիկայում աջակցություն կստանա հասարակական կարծիքը Գերմանիայի դեմ տրամադրելու քարոզչության համար, ինչը բնականաբար հույժ ցանկալի կլիներ Անտանտի տերությունների համար և մեծապես կօգտագործվեր:

*Կ. և ք. դեսպան
(ստորագրություն) Պալավիչինի*

“Österreich-Armenien”, Bd VI, 1914-1915, p. 4818-4824:

№ 57

*Ավստրո-հունգարական
Կ. և ք. հյուպատոսություն
Դամասկոս
Թիվ 75/P
Հայ բռնագաղթվածները.*

*Դամասկոս,
7 նոյեմբերի, 1915*

*Նորին գերագանցություն Կ. և ք. արքունի և արտաքին գործերի
պարոն մինիստր՝ բարոն Ստեփան Բուրիանին*

Իրենց հայրենիքից բռնի կերպով տարագրված հայ ընտա-

նիքների որոշ ժամանակ ընդհատված քարավանների զարը վերջին շաբաթների ընթացքում կրկին վերսկսվել է: Դամասկոսի վրայով դեպի Հարավ արտորված անձանց թիվը անցնում է 30000, այնպես որ այս բռնագաղթվածների ընդհանուր թիվը ավելի քան 50000 կարելի է համարել:

Նրանց առավել մեծամասնությունը սերում է նախկինում տարագրվածների պես Հալեպի (Մարաշ, Ուրֆա), Ադանայի և Անգուրայի (Աեսարիա) վիլայեթներից, միայն քչերն են Դիարբեքիի վիլայեթից, որից երևում է, վերջիններս արտորվել են մոտ գտնվող Միջագետք: Կրոնի առումով նրանք իրենց գերակշիռ մեծամասնությամբ հայ առաքելական դավանանքին են պատկանում, սակայն պատահում են նաև քրիստոնեական այլ դավանանքի պատկանողներ: Դավանանքի ստույգ ճշտումը, ասենք, հազիվ թե հնարավոր լինի, քանի որ Դամասկոսում հանգրվանելը սովորաբար միայն թիչ օրեր է տևում և տարրեր դավանանքների այստեղի հոգևորականությունը չի համարձակվում արտոյալների հետ կապի մեջ մտնել:

Այս բռնագաղթվածների բնակավայրերը, ինչպես և նախկիններինը, գտնվելու են Հորդանանից և Մեռյալ ծովից արևելք ընկած երկրում:

«Բնակավայր» հասկացությունը, իհարկե, ճիշտ չէ: Տարագրյալները այստեղ համարյա ոչինչ չունեն: Երբ ինքը՝ կառավարությունը հարկադրեց լրել իրենց հողերը, նրանք մնացին առանց աշխատանքային զործիքների, առանց սերմնացուների, առանց լծկանի, ուստի և ոչինչ չեն կարողանում ձեռնարկել: Ներկա ժամանակում հաստատվել են նրանք իրենց սլարտադրված շրջաններում բնակեցված վայրերից դուրս, բաց դաշտում անօթևան և այժմ սկսվող անձրևների շրջանի տարերքներին մատնված: Նրանց հնարավոր դրամական միջոցները, այնքանով, որքանով էթե նրանք իրենց նախկին ունեցվածքի շահույթից այդպիսիք ունեն, չեն կարող երկար ժամանակ բավարարել, այն դեպքում, երբ Դամասկոսում օրական յուրաքանչյուր անձի որպես օրապահիկ մեկ պիստոր է տրվում, այն պայմանով, որ սյն նրանց դեռ երկար ժամանակ կվճարվի, նրանք հազիվ թե կարողանան սովամահությունից պաշտպանվել:

Հավանաբար ընդունված է, որ այս «գաղութարևակների» մեծամասնությունը մահվան է դատապարտված: Մովը և համաճարակը հիմա արդև մոլեգնում են նրանց շրջանում, Դամասկոսում նրանց հանգրվանելու ընթացքում 1000 անձից օրական առնվազն տասը մահացության դեպք էր լինում: Անխուսափելիորեն տարածվող հա-

մաճարակներն ամենևին էլ նվազ վտանգ չեն ամբողջ Սիրիայի սանիտարական պայմանների համար և պիտի զարմանալ, որ կողմը ոչ մի մտահոգություն չի ցուցաբերում նման համաճարակի օջախի հարևանության հանդեպ:

Բավականին քվով երեխաների համար երջանկություն պիտի համարել, որ նրանց մասամբ գոռով, մասամբ կամավոր իրենց հարազատները այստեղի մեծմասամբ մահմեդական ընտանիքներին են հանձնել: Նրանք շնորհիվ դրա առնվազն կյուսափեն սովամահությունից, քեպետ նրանք կընդունեն իրենց տերերի ազգությունը և կրոնը:

Համանման զեկուցագիր նույն ամսաքվով և նույն համարով ուղարկել էմ Առստանդնուպոլիս:

“Österreich-Armenien”, Bd VI.1914-1915, p. 4834-4837:

№ 58

Կ. և ք. ավստրո-հունգարական

հյուպատոսություն

Ադրիանապոլիս

Ադրիանապոլիս

10 նոյեմբերի, 1915

Թիվ 100/քաղաքական

Խիստ գաղտնի

Նյութը. Գերմանատյաց կարծիքը.

Սույն քվականի ծածկագիր-հեռագիր թիվ 26 և 28.

Նորին զերազանցություն կ. և ք. պարոն դեսպան, կոմս

Պալավիչինիին

Առստանդնուպոլսում

Տարբեր հանգամանքներ կան, որոնք շատ վայրերում առաջացրել են գերմանատյաց կարծիք: Այն իրողությունը, որ կառավարման զերատեսչությունների մեծ մասում գերմանացիներն են խորհրդատվական և ղեկավար դիրք գրավում և որ սրանք ո՛չ հույների և ո՛չ էլ հայերի հալածանքները չեն կարողացել կասեցնել, ամենից առաջ այն կարծիքն է առաջացրել, որ այդ հալածանքները Գերմանիայի հանդուրժողականության հետևանքով են տեղի ունեցել: Թուրքիայում գերմանական առևտրի ակնկալվող էքսպանսիայի առումով անհրաժեշտ է համարվել, որ մրցունակ բոլոր տարրերը վերացնելու

միջոցով այդ էքսպանսիայի համար ճանապարհներ պիտի հարթել: Այն պարագան, որ գերմանացի սպաները ներկա են գտնվել քրիստոնյաներին Ուզուն-Ջեուպրյուից արտորելու ժամանակ և մատը մատին չեն զարկել դա կանխելու համար՝ նոր աղիք տվեց արդեն գոյություն ունեցող այդ կարծիքին:

Ես արդեն ս.ք. 21/ IX-ի թիվ 73/քաղաքական իմ զեկուցագրում նշել եմ Գերմանիայի հանդեպ թշնամական պրոպագանդա սկսվելու մասին, որն առնչվում է Բուլղարիային տարածք հատկացնելու հետ: Իմ զեկուցած վերջին փաստերը վկայում են, որ այդ պրոպագանդան չի նվազել, այլ, ընդհակառակը, սաստկացել է: Ցավոք մինչև օրս հնարավոր չէր իմ երաշխավորյալ անձին դրդել հիշատակել այն անձանց անունները, ովքեր ուղղակի հայտարարել են, որ Գերմանիան կամեցել է հայերի հալածանքները: Նա կարողացավ ինձ միայն հավաստել, որ խոսքը վերաբերվում է մի ազդեցիկ անձնավորության, որը Կոմիտեի հետ սերտ առնչություն ունի և բոլոր զաղտնիքները գիտի:

Մեփական կարծիքի բացակայության և ինքնուրույն դատողությունների և արարքների սակավության պայմաններում, որը մեծապես բնորոշ է, ընդհանրապես, Թուրքիային, բնական է, որ յուրաքանչյուր իրողության դեմ կամ կողմ կարծիք նախ պիտի կազմավորել: Ես համոզված եմ, որ այս ամբողջ հակազերմանական շարժումը ծայր է առնում Կոմիտեից: Կոմիտեի որևէ անդամ երբեք իրեն թույլ չէր տա կարծիք արտահայտել, որը չէր համապատասխանի «Moi d Ordre»-ին:

Բոլոր հարցերում զլխավոր սաղրիչները Գանի բեյը և, հատկապես, Սերվետ բեյն են: Վերջինս երրորդ անձնավորության ներկայությամբ արտահայտվել է, որ դաշնակից կայսրությունն իր հաջողություններով շնորհապարտ է լինելու Թուրքիային և հասկանալ է տվել, որ հիմա տակավին զերմանացիների կարիքն ունեն, սակայն հետագայում վերջիններս պիտի Թուրքիան լքեն:

Վիեննա ես չեմ զեկուցում.

*Կ. և ք. հյուպատոս
ստորագրություն
(Նաղամյենցկի)*

Wien, Haus. – Hof – und Staatsarchiv (HHSTA), Politisches Archiv (PA), XII 209.

Թիվ 444.

Կոստանդնուպոլիս,
2 դեկտեմբերի, 1915

Թուրքիայից.

Երկար ժամանակ Փոքր Ասիայում բնակված գերմանացիներից մեկից, որը վերջերս այստեղ է ժամանալ, ես իմացա, որ հայերի հալածումը շարունակվում է և իրականացվում է նույնպես դաժանությամբ, ինչպես որ վեց ամիս առաջ: Վերջին ժամանակներում Հալեպը դարձել է մահվան դատապարտված հայերի հավաքատեղի: Երբ մարդիկ այնտեղ են գալիս, նրանք գրեթե բոլորը արդեն ծայրաստիճան հյուծված վիճակում են: Բնականաբար այնտեղ չկան այդչափ հիվանդներ տեղաբաշխելու և պարենավորելու նախապես ձեռնարկված միջոցառումներ, և գերմանական հիվանդանոցի բժիշկը, որը մարդկանց նկատմամբ շահագրգռվածություն է ցուցաբերում, չի կարողանում կանխել, որ թշվառներն, ինչպես ինքն էլ արտահայտվում, իրենց անկումը չապրեն: Նրանք, որոնք հաղթահարել են գրկանքները ու կարիքները, այնուհետև անապատի միջով դեպի Չոր՝ Եփրատի մոտ պիտի տարվեն, որտեղ մի տեսակ համակենտրոնացման ճամբար է ստեղծված: Սակայն միայն շատ քչերը այնտեղ կհասնեն: Քանզի նրանց իրենց հետ վերցնելու ոչ հաց, ոչ ջուր են տալիս, և նախկին տառապանքներից լրիվ հյուծված մարդիկ անապատով դեզերելու ժամանակ մահանում են: Այն, որ այդ կանխատեսված էր, երևում է, ի թիվս այլոց, հետևյալ իրողությունից, որ Հալեպում բնակվող մի շվեյցարացի ձերբակալվեց և ռազմական դատարանի առջև կանգնեցվեց, որովհետև նա հայերին անապատային երթ սկսելուց առաջ 50 հաց էր բաժանել: Նա շատ ծանր պատիժ կկրեր, եթե նա ազգեցիկ անձանց միջոցորդության շնորհիվ չազատվեր:

Իմ երաշխավորյալը, որը վերապրել է 1909թ. Ադանայում հայերի սարսափելի կոտորածները, հավաստում է, որ այն սահմոնկեցուցիչ տեսարանները, որոնք ինքն այն ժամանակ տեսել է, խամբում են այն իրադարձությունների առջև, որ տեղի ունեցան վերջին ամիսներին Անատոլիայում: Նա որոշակի ճանապարհահատվածում հանդիպել է կանանց և երեխաների անթիվ մերկացված դիակների: Մեկ անգամ 2000 հայ մի տեղ հավաքեցին և որպես որս զնդակահարվեցին: Երբ նա սրտակեղեք պատկերներից սարսափած գլուխը հակել է, թուրքերը նրան ասացին. «Ի՞նչ ես ցանկանում, քո կայսրն այդ ուզում էր դա»: Այն տեսակետը, որ հայերի լրիվ բնաջնջումը՝ դա եղել է

գերմանական կայսրի հատուկ ցանկությունը Անատոլիայում պլանավորված կերպով տարածվում է քուրքական իշխանությունների կողմից: Վալիներից քչերն են հրաժարվել կառավարության հրամանները իրագործելուց: Նրանք անմիջապես պաշտոնանկ են արվել և փոխարինվել կառավարության վստահությունը վայելող անձանցով, կարծելով, որ նրանք պիտի առանձնահատուկ եռանդով գործեն: Այսպես Անգորա ուղարկվեց, ուն Ատիֆ բեյ, որը մինչ այդ աշխատել էր մինիստրությունում: Քանի որ նրա վերջնական նշանակումը կախված էր նրա մատուցած ծառայություններից, նա Անգորայում սահմուկեցուցիչ հրեշագործություններ կատարեց: Անատոլիական երկաթուղու 19 միջին պաշտոնյա, որոնք, ինչպես ամբողջ երկաթուղու ծառայությունը, ռազմականացված էին, դուրս են բերվել գրասենյակներից և կայսրանի մոտակայքում ոչնչացվել: Այս ամենը վերջին շարաքներին է արդեն կատարվել, քեպետ կառավարությունը, հատկապես Թալեսթ բեյը, արդեն սեպտեմբերին Գերմանիայի դեսպանին հավաստիացնում էր, որ հայերի հուլածանքին վերջ է տրված: Նաև այլ հաշվարկների համաձայն, հավաստում էր իմ երաշխավորյալը, որ մոտ մեկ միլիոն հայ է բնաջնջվել:

Չուտ մարդասիրական նշանակությունից զատ, հայերի հալածանքները ունեն նաև տնտեսական շատ լուրջ կարևորություն: Հայերի վերացմամբ Թուրքիայում ոչ միայն մանր առևտրականներն, այլև գյուղատնտեսական կարևոր տարրը վերացվեցին: Այն եկող տարի ի հայտ կգա Թուրքիայի շատ շրջաններում: Գյուղատնտեսությունն արդեն այդ պատճառով զգալիորեն տուժել է, քանզի գորահավաքի պատճառով աշխատուժի և լծական անասունների շատ մեծ կորուստ է տեղի ունեցել: Մյուս տարիների համեմատ միայն ցանքսերի հազիվ կեսն է արված: Հիմնականում հայ ազգաբնակչություն ունեցող գյուղական վայրերում դաշտերը համարյա անմշակ են մնացել: Անկուսակցական դիտորդների բոլոր մասնավոր զեկուցագրերի համաձայն Թուրքիան ընթանում է տնտեսական մեծ աղետին ընդհանուր, որն այնքանով ավելի զգալի կդառնա, որքանով որ ճանապարհների բացակայությունը և բեռնատար վագոնների անբավարար քանակը անհնարին կդարձնեն ավելի բարեկեցիկ նահանգներից կարիքավոր գյուղական վայրերի մատակարարումը: Եթե քուրքական ժողովրդական տնտեսությունը համապատասխանաբար կուզակերպված լիներ, ապա կարելի կլիներ հիմա շատ վայրերում տառաջիորեն փտող ավելցուկը հավաքել: Բայց ոչ մի վալի այդ մասին չի մտածում: Եթե վրա է հասնում աղետը, ապա նա այդ թողնում է կենտրոնական կառավարությանը՝ այն մեղմացնելու միջոց գտնե-

լու համար: Եթե վերջինս մերժում է, ապա ժողովուրդը պիտի հաշտվի իր ճակատագրի հետ: Իրենց հովանավորյալների կարիքները հոգալու հարցում հին վարչակարգի վալիներն ավելի առատաձեռն էին, քեև նրանք ևս ավելի ազնիվ չէին, քան սրանք: Մակայն նրանք կառավարումից զլուխ էին հանում, զիտեին իրենց վիլայեթները և դրանց կարիքները, այն դեպքում, երբ այսօրվա վալիները իրենց պաշտոնին են կոչվել միայն կառավարությանը հավատարիմ լինելու շնորհիվ:

Գյուղատնտեսական աղետը, ասենք, իրեն զգալ կտա նախ պետական եկամուտներում: Նորմալ տարիներին տասնորդը կազմում էր յոթ միլիոն զրվանքա: Նոր տարվա համար այն կազմեց 4,5 միլիոն, բայց զիտակները կարծում են, որ հազիվ միայն այդ գումարի կեսը մուտք կգործի:

“Österreich-Armenien”, Bd VI, 1914-1915, p. 4968-4970:

№ 60

*Նյութը. Հայերի բռնությանը իսլամ ընդունելը.
Հավելված I*

*Նորին գերագանցություն կ. և թ. պարոն դեսայան,
կոմս Պալավիչինիին*

Կոստանդնուպոլիս

Թուրքական կառավարման այս տխուր պատմության մեջ հայերին վերջին ժամանակին հալածելը բնորոշվում է հալածված գոհերին բռնությանը իսլամ պարտադրելու նոր դրվագով: Նոյեմբերին տեղի ունեցած արսուրումներից հետո մնացյալ ընտանիքներից այժմ կատարվող արսուրից հետո մոտ 30 ընտանիք է հայտնաբերվել, որոնք կարող էին փրկվել արսուրից միայն իսլամ ընդունելու շնորհիվ, ընդ որում «մեղմ» ձևով նշվեց, որ Փոքր Ասիայի խորքերը ուղևորվելու ընթացքում ամեն ինչ կարող էր տեղի ունենալ և որ երկու մայրամասների միջև ծով է տարածվում: Շատ քչերն անհողորդ մնացին և չկարողացան իրենց ստիպել իրենց նախնիների հավատքն ուրանալու, քեև նրանք հաստատուն մահն աչքի առաջ ունեին: Նրանք արտրվեցին և դեպի Ռոդոսքո ճանապարհին պիտի սպանվեին:

Մակայն 160 մարդ մահմեդականություն ընդունեց: Տեղական իշխանությունները բնականաբար միշտ կամավոր հավատափոխության մասին են խոսում, քանզի յուրաքանչյուրն այն հարցին, քե արւյոք հարկադրված է հավատափոխ եղել, «ոչ» բառով պիտի պա-

տասխանի: Ոչ ջանադիրներին կատարածուն և ոստիկանները ընթացիկ ամսվա 2-ին և 3-ին երեկոյան ժամերին հիշեցնում էին այս մասին, որ նրանց քարտրումը անմիջականորեն կատարվելու է, եթե նրանք անհապաղ չստորագրեն հավատափոխության մասին հայտարարությունը: Կաթուղի 4 ընտանիքի հետ վարվեցին ճիշտ այնպես, ինչպես մյուսների հետ: Նրանք ևս հավատափոխ են դարձել և նրանց արգելվել է որևէ առնչություն կաթուղի քահանայի, մեր դպրոցի և ինձ հետ, թեև նրանք երբևէ ինձ մոտ չեն եղել և իրենց հնարավոր ցանկությունները միշտ քահանայի միջոցով են արտահայտել:

Իսլամ ընդունած այրի կանանց և օրիորդներին ուղղակիորեն ասվել է, որ նրանց թուրքերի հետ են ամուսնացնելու, այն ժամանակ, երբ նրիտասարդ տղամարդկանց թրքուհիներ են պարտադրում: Այսպես բնաջնջվեց այստեղ հայկական համայնքը, եկեղեցին առնվեց հսկողության տակ, քարոյալների ամբողջ ունեցվածքը բռնագրավվեց, զարդեղենը և դրամը կողոպտվեցին և թուրքական տները հայերի կահ-կարասիով ճոխ ու ձրի կերպով կահավորվեցին:

Արդեն քարտրվածների մի քանի երեխաներ տակավին գտնվում են հողաչափների դպրոցում, նրանք միակ չաքարվածներն են, որոնց սակայն սպառնում է իրենց ցեղի ճակատագիրը: Հյուպատոսների և օտար տերությունների պաշտպանության առթիվ Գանի և Սերվետ բեյերը ծաղրանքով ուներն էին թրքվում: Այս տարրերի ընչաքաղցությունը և կատաղությունը այստեղ ամեն ինչի տնօրինողն է:

Այստեղ տիրող սարսափի իշխանությունը, որի իրականացնող մարմինները Գանին և Սերվետն են՝ վալին պարզապես խղճուկ, արժեզուրկ դեր է խաղում, այստեղ գրկել է բոլոր քրիստոնյաներին ամեն մի վստահությունից և խաղաղությունից: Անպատասխանատու տարրերն արդեն հիմա հունական շրջաններում լուր են տարածում. «Հայերից հետո նրանց հերթն է գալու»:

Խղճահարության արժանի բնակչությունը, որը տնտեսական հույժ խնայողությամբ մի փոքր հարստություն էր կուտակել, աղքատության է հասցվել, միայն մեկ ցանկություն ունի՝ կարողանալ զբաղվել իրենց աշխատանքով իրենց հացը վաստակելու համար, իրենց հասկանալի վախի և անսահման կարիքի մեջ հարցնում են, ի՞նչ են անում Թուրքիայի դաշնակիցները: Ի՞նչ են անում Ավստրո-Հունգարիան և Գերմանիան: Ինչո՞ւ չեն միջամտում, ինչո՞ւ չեն օգնում նրանք:

Այս հարցերից, որոնք բոլոր շրջաններում զնալով ավելի բարձր են հնչում, մինչև այն եզրահանգումը, որ մենք համաձայն ենք խավար միջնադարը հիշեցնող չաքաղործությունների հետ, ընդամեն-

նը մեկ քայլ է: Ինչպե՞ս միապետությունը հասավ այն բանին, որ քույլատրի իր արժանապատվությանը, որն այն ամբողջ պատերազմի ընթացքում կարողացավ անբասիր պահել, որ կույր ատելությամբ և մոլեռանդ խելահեղությամբ ղեկավարվող դաշնակցի կողմից արատավորվի: Ինչո՞ւ պիտի Գ-երմանիայի պատիվն արատավորվի:

Ձերդ գերազանցություն, այստեղի պայմանները ծանակուն են ամեն մի մշակույթ, ամեն մի պետական իմաստություն: Հազարավորները հանձնված են անպատասխանատու մարդկանց հրոսակախմբի կամայականությանը: Մի՞թե նրանք անպատիժ պիտի շարունակեն իրենց գործը: Մի՞թե մենք հնարավորություն և ուժ չունենք այդ արարքներին, որոնք սև ստվեր են գցում մեր հեղինակության վրա, վերջ դնելու համար: Մի՞թե մենք սարսափով պիտի շարունակենք նայել, թե թուրքերը ինչպես են ավելի ու ավելի շատ սեփական գերեզմանը փորում:

Այս բոլոր հարցերը ծառանում են իմ առջև, հարցեր, որոնք այժմ, քան երբևէ արդիական են, քանզի մեր միապետության պետական կառավարման արվեստը տարբեր ժողովուրդների համար օրինակ է ծառայում և բոլոր շրջանների կողմից հիացմունքով կրնդունվի:

*Կ. և թ. հյուպատոս
(ստորագրություն)
Նադամլենցկի*

“Osterreich-Armenien”, Bd VII, 1915-1916, p. 5089-5092:

№ 61

*Ավստրո-հունգարական
ղեսպանություն
Կոստանդնուպոլիս
22 D*

*Կոստանդնուպոլիս,
17 մարտի, 1916*

P.

*Հայերի հալածումը.
1916թ. մարտի 10-ի*

*21/P-B
գեկուցագրի առթիվ*

Հավելված 2.

Նորին գերագանցություն կ. և ք. արքունի և արտաքին գործերի սլարոն մինիստր՝ բարոն Բուրիանին.

Երբ ես մի քանի օր առաջ, կեսօրից հետո կամեցա այցելել Թալեաթ բեյին, հենց նոր էին ինձ մատուցել Ադրիանապոլսում կ. և ք. հյուպատոսի (այս ամսվա 10-ի) 21 զեկուցագիրը, որի պատճենը որպես հավելված ես ներկայացնում եմ:

Պարոն Նադամլենցկին սև գույներով և նկարագրում հայերի արքորելու և նրանց բռնությամբ իսլամ ընդունելու կապակցությամբ Ադրիանապոլսում տիրող իրավիճակը: Ես առիթն օգտագործեցի, որպեսզի վերստին բարեկամարար Թալեաթ բեյի ուշադրությունը հրավիրեմ այն վատ տպավորության վրա, որ պիտի առաջացնեն այդ անասելի իրադարձություններն ամբողջ աշխարհում: Ներքին գործերի մինիստրը խոստացավ ինձ անհապաղ կարգադրել, որ Ռոդոսքո արքորված հայ ընտանիքներին Ադրիանապոլիս վերադառնալու թույլատրություն տրվի, և որ իսլամ ընդունելու համար գործադրվող բռնությունը պիտի դադարեցվի: Նա նաև ինձ կրկին հավաստիացում տվեց, որ Հողայափ Բույրերի դպրոցը, որի գործունեության մասին նա մեծ զովեստով խոսեվ, անձեռնմխելի կմնա:

Ես Ադրիանապոլսում կ. և ք. հյուպատոսին վերոհիշյալ հեռագրով իրազեկ դարձրի և դրանից 2 օր հետո նրանից հետևյալ հեռագիրը ստացա. «Երեկ կայմակամը իր մոտ կանչեց մահմեդական դարձած հայերին և նրանց հայտնեց, որ իրենք Կոստանդնուպոլսից ստացած հրամանի համաձայն նորից պիտի հայ լինեն, կարող են կրել իրենց նախկին անունները և դավանել նախկին կրոնը, «քանի որ նրանք իրենց սրտում լավ մեհմադական լինել չեն կարող»: Արքորից վախենալով 40 ընտանիք ներքին գործերի մինիստրին կոնկետիվ հեռագիր են հղել, որով նրանք խնդրում են թույլ տալ մնալ մահմեդական: Երեկ ես ստացա Ռոդոսքոյում կ. և ք. հյուպատոսության գրասենյակի կառավարչի կից բերվող զեկուցագրի ընդարձակ հավելվածը: Որից հետևում է, որ Ռոդոսքոյում ևս նման տխուր իրավիճակ է տիրում, ինչպես և Ադրիանապոլսում է: Դրանից գատ, այն ևս մի ասպագույց է, որ Թալեաթ բեյը ճշմարիտը չի ասել, որ Ադրիանապոլսից արքորված ընտանիքները Ռոդոսքո են տեղափոխվել, բայց նրանք կարող են կրկին այնտեղ վերադառնալ: Իրականում նրանք տարագրվել են Փոքր Ասիա:

Թալեաթ բեյի կարգադրությունն այստեղ տիրող իրավիճակի

հստակ ցուցանիշն է, սակայն մյուս կողմից էլ առկա պայմաններում դժվար է մարդկանց օգնել:

*Կ. և թ. դեսպան
Պալավիչինի*

“Österreich-Armenien”, Bd VII, 1916-1917, p. 5086-5088:

№ 62

*1916թ. մարտի 20-ի
գեկուցագրի առթիվ*

*Նորին գերազանցություն Կ. և թ. արքունի և արտաքին գործերի
պարոն մինիստր՝ բարոն Բուրիանին.*

Կից ներկայացնում եմ ես Ձերդ գերազանցությանը Արդիանապոլսում Կ. և թ. հյուպատոսության անցյալ ամսվա 28-ի 48/ համապատասխան գեկուցագրի պատճենը:

*Կ. և թ. դեսպան
(ստորագրություն) Պալավիչինի*

Սուրիանդակի մոջոցով

“Österreich-Armenien”, Bd VII, 1916-1917, p. 5149:

*Պատճեն
Կայսերական գերմանական
դեսպանության
№ 368*

Թերապիա,

10 հուլիսի, 1916

Լիագորմամբ.

Որքան էլ հույժ ցավալի է, տարբեր պատճառներով մեզ չհաջողվեց հայերի նկատմամբ Բարձր Դռան քաղաքականությունը մեղմ հունի մեջ ուղղել, այնպես որ, մյուս կողմից, ոչ մեր թշնամիները, ոչ էլ այսպես կոչված չեզոք երկրները նվազագույն իրավունք չունեն մեզ այդ առթիվ կշտամբանք ներկայացնել, կամ էլ մեզանից պահանջել, որ մենք մեր դատապարտումը հրապարակավ արտահայտենք: Մենք փորձել ենք ըստ հնարավորին մեղմել հայ ցեղի վիճակը Թուրքիայում ինչպես կառավարության վրա ազդելու, այնպես էլ զքասարտություն ցուցաբերելու միջոցով:

Ընդհակառակը, բոլոր տեսակի անասելի այն զազրագործությունները, որ համաշխարհային պատերազմի ընթացքում կատարվել են անգլիացիների, ֆրանսիացիների և ռուսների կողմից, երևազգեթի կողմից, որոնք իրենց որպես բողոքական, կաթոլիկ և ուղղափառ դավանանքի առաջամարտիկներ են ներկայացնում, գերմանացի քաղաքացիական և ռազմագերիների նկատմամբ երբեք Անտանտայի դաշնակից պետություններից որևէ մեկի կողմից քննարկման առարկա չեն դարձել ուրիշների մոտ, այդպես էլ սակավ է խոսվել թշնամական մամուլում մարդու իրավունքների ոտնահարման մասին: Սակայն արժանահավատ կերպով գեկուցվել է, որ Քենտերի արքեպիսկոպոսը չերկնչեց, Բարալոնդի և Քինգ Ստեփենի օկուպացման հայտնի արարքները իր քարոզներում որպես աստվածահաճո գործեր ներկայացրեց:

Այդ իրողությունը հայտնի է նաև Բարձր Դռանը, և նրանք հայերի հարցում մեր միջամտությանը դիմակայում են այդ մատնանշելով:

Ոչ թե մենք, ինչպես հաճախ պնդում են, այլ մեր թշնամիները ցույց տվեցին բուրքերին այն ճանապարհը, թե ինչպես կարելի է բնակչության կասկածելի տարրը վնասագերծել:

*Իսկականը ստորագրված է՝ Մետերնիխ
Նորին գերազանցություն Ռայխսկանցլեր պարոն ֆոն Բեքման-
Հոլվեգին*

“Österreich-Armenien”, Bd VII, 1916-1917, p. 5163-5164:

№ 63

*Բանակի գլխավոր հրամանատարություն,
Տեղեկատվության բաժին.
Կիրակի, 30 հուլիսի 1916թ.*

*Ֆրանսիական մամուլի ծառայություն.
«Տեմպս» (“Temps”) թերթը.*

Հայաստանի նահատակությունը.

Ֆրանսիայի հայկական կոմիտեն բարենադրության հեռագիր է ուղարկել մեծ իշխան Նիկոլային:

Նորերս լույս տեսած մի ուսումնասիրության մեջ Ռեննե Պինոն՝ հայկական հարցի նշանավոր մասնագետը, լուսարանում է հայերի նկատմամբ կիրառված կոտորածների մեթոդները: Թուրքերն իրենց գերմանացի ուսուցիչներին ամենայն պատվի են արժանացրել: Չազրագործություններ կատարվեցին զարմանքի արժանի կարգով և հիզեմիկ ծառայության հսկողության ներքո: Վարակի վտանգից խուսափելու համար, որոշյալ օրերին որոշված ժամերին քաղաքներում կարավաններն ի մի էին գումարվում, որոնց տանում էին քաղաքներից դուրս և ժանդարմները որսի պես սպանում էին նրանց: Հայերի բնաջնջումը սոսկ մի մասն է այն մեծ ծրագրի, որի շնորհիվ պանգերմանականությանը խանգարող բոլոր ազգերը պիտի վնասագերծվեն, ինչպես քաղղեացիները, ասորիները և լիբանանցիները: Կոստանդնուպոլսում գերմանական դեսպանության մի աշխատակից ասել է. «Մենք մշտապես չենք հանդուրժել հայերին»: Թալեաթ բեյը թուրքական գործելակերպը բնորոշել է սոսկ որպես «եռանդուն»: Սպանված հայերի ընդհանուր թվաքանակն անցնում է կես միլիոնից: Գերմանական կարծիքը բնութագրվել է քահանա Նաումանի հետևյալ ասույթով. «Մենք պիտի ողջամիտ քաղաքականություն վարենք: Այդ հիման վրա մենք պիտի քաղաքականապես անտարբեր լինենք Թուրքիայում քրիստոնյա ժողովուրդների բեկորների նկատմամբ»:

“Osterreich-Armenien”, Bd VII, 1916-1917, p. 5173-5174:

№ 64

*Ավստրո-հունգարական
կ. և թ. հյուպատոսություն
Դամասկոս*

*Դամասկոս,
4 օգոստոսի, 1916*

21/Ք.

Հայ վերաբնակիչների իսլամ ընդունելը.

*Նորին գերագնացություն կ. և թ. արքունի և արտաքին գործերի
պարոն մինիստր՝ բարոն Ստեփան Բուրիսնին.*

Հայ բռնագաղթվածների բնակեցման հարցում, որոնք տեղաբաշխվել են վիլայեթի բոլոր մասերում, մի ուշազրավ երևույթ է հանդես եկել: Վստահելի լուրերի համաձայն, որոնք ոչ մի տարակուսանքի տեղի չեն տալիս, ամբողջ վիլայեթում իշխանությունների կողմից ինչպես քաղաքներում, այնպես էլ գյուղերում արտոբյալների վրա

խիստ ճնշում է գործադրվում՝ իսլամ ընդունելու առումով: Այժմ այնտեղ, որտեղ տարագրելու շարժումը համեմատաբար դադար է առել և վերաբնակիչներն իրենց նոր բնակարաններում մտադիր են հաստատվել, փորձում են նրանց ստիպել հրաժարվել իրենց ազգությունից, ազգաբնակչության հետ ուժացման հասնել:

Համայում, այսինքն մութներիֆի նստավայրում, սրանից որոշ ժամանակ առաջ այսօրինակ բազմաթիվ հավատափոխություններ են տեղի ունեցել: Այստեղ հաստատված որոշ հայերի, որոնք քաղաքում հանգրվանելու շնորհիվ համեմատաբար լավ վիճակում են և այնտեղ կարող են տարբեր արդյունագործական արհեստներով զբաղվել, սպառնալիքով, որ գյուղեր կաքտրվեն, հարկադրել են նրանց կրոնափոխության, մյուսներին, որոնք մինչև հիմա կառավարությունից օրապահիկ դրամ են ստանում, որոշվել է այն չվճարել: Հայերն այն սարսափելի ճակատագրի պատճառով, որը նրանց բաժին ընկավ, զիջող են դարձել և մեծ մասամբ կորցրել են դիմադրության բարոյական ուժը:

Սա վերաբերվում է ինչպես քաղաքներին, այնպես էլ հավատափոխությանը գյուղերում, գյուղերում ավելի մեծ թիվ է կազմում հավատափոխությունը, քեև չի կարելի ասել, որ տվյալ շրջանի մահմեդական բնակչությունը համակրանքով է դրան վերաբերում: Գյուղերում հայ տարագրյալների վիճակն այնքան վատ է, որ նրանք առավելապես կառավարության տված օրապահիկ դրամից են կախված: Այստեղից էլ հասկանալի է, որ մի կողմից՝ դրա վերացումը, մյուս կողմից այն կարծիքը, որ ուրացման դեպքում խրճիթ և մի կտոր հող որպես սեփաշանություն ստանան, ավելի կամ նվազ չափով նրանց զիջող է դարձնում:

Հավատափոխությունն առավել ևս դյուրին է լինում, երբ այն կատարվում է հայ քահանայի բացակայությամբ տվյալ շրջանի կառավարման խորհրդին միայն դիմում տալով:

Բուն Դամասկոսում և շրջակայքում մինչև այժմ նման բռնամիջոցներից ձեռնպահ են մնացել, հավանաբար հաշվի առնելով օտարերկրյա հյուպատոսությունների առկայությունը: Այստեղ էլ հավատափոխության շատ ընտանիքներ են ենթարկվել, սակայն այն ավելի շատ կամավոր է եղել նյութական շահի ակնկալության պատճառով: Այժմ այստեղ էլ բռնամիջոցների են սկսել դիմել, մոտ մեկ շաբաթ առաջ բոլոր հայ վերաբնակիչներին քաղաքում ձերբակալեցին, բռնեցին և հայ առաքելական եկեղեցում փակեցին: Նրանք, որոնք իսլամ ընդունելու ցանկություն հայտնեցին, ազատ արձակվեցին, նրանք, որոնք կտրուկ հրաժարվեցին հավատափոխ լինելուց,

աքսորվեցին գյուղերը: Բավականին թվով մարդիկ համաձայնվեցին կրոնափոխության, այն ժամանակ, երբ իհարկե հենց շատերը անդրդվելի մնացին:

Դամասկոսում այս բռնամիջոցները ցարդ միայն հայ առաքելական դավանանք ունեցողների նկատմամբ էին կիրառվում, իսկ կաթոլիկները և բողոքականները, որոնք, իհարկե, սահմանափակ թվով են առկա, խնայվեցին, եթե նրանք իրենց դավանանքը կարող էին հավաստել հայրենի իշխանությունների տված վկայականով:

Նույն ամսաթվով և համապատասխան 25/Ք. համարով նույն-իմաստ զեկուցագիր էս ուղարկել են Առստանդնուպոլիս:

Կ. և թ. գլխավոր հյուպատոս

“Österreich-Armenien”, Bd VII.1916-1917, p. 5177-5180:

№ 65

*Ավստրո-հունգարական
կ. և թ. դեսպանություն
Առստանդնուպոլիս*

*Առստանդնուպոլիս,
20 հունվարի, 1917*

6

N — B.

P.

Հայկական հարցը Անտանտի պատասխան նոտայում.

*Նորին զերազանցություն կ. և թ. արքունի և արտաքին գործերի
պարոն մինիստր՝ կոմս Օտտոկար Չերնին.*

Թուրքական կառավարությունը Անտանտի պատասխան նոտայում հայկական հարցին վերաբերող հատվածը հրապարակելիս բաց է բողել և մինիստրները նույնպես իմ ներկայությամբ ոչ մի բառով այդ կետը չեն շոշափել:

Ինչպես էս այժմ տեղեկացա, թուրքական իշխանավորներն այնպես են զայրանում Անտանտի պատասխան նոտայում հայկական հարցը քննարկելու առթիվ, ինչպես որ Թուրքիան Եվրոպայից վերանալու պահանջի առթիվ: Մակայն նրանք չեն կարող առաջինը իրենց քաղաքական նպատակներին ծառայեցնել, ինչպես վերջինը և նույնիսկ հարկադրված են եղել նոտայի այդ նկատողությունները բաց թողնել, քանզի տակավին զգացում ունեն, որ բուն մահմեդական

շրջաններում հայ ազգաբնակչությունը ոչնչացնելուն նպատակա-
մղված իրենց միջոցառումները չեն արժանացել հավանության: Չէ
որ հայերի դեմ գործադրած անողորմ և անմարդկային գործելակեր-
պը արժանացել է միայն Կոմիտեի մոլեռանդ կողմնակիցների և այն
մարդկանց հավանությանը, որոնք տարագրված և սպանված հայերի
ունեցվածքը վերացնելու միջոցով հարստացել են, այն ժամանակ,
երբ բնակչության ողջախոհ տարրերը և հատկապես մահմեդական-
ների շրջանում, թուրքական կայսրությունում այս աշխատունակ ազ-
գի բնաջնջման մեջ տեսնում են տնտեսական մեծ վտանգ ապագայի
համար:

Անտանտի պատասխան նոտայում հայկական հարցի
քննարկումը, թվում է, այժմ կոմիտեում քեժացնելու է հայերի նկատ-
մամբ տածած ատելությունը: Այս հայերն են ասում, որ Անտանտը ի-
րենց շատ վատ ծառայություն է մատուցել, երբ այն կշտամբում է
թուրքական կառավարությանը հայկական կոտորածների համար:
Նրանք երկյուղում են, որ Անտանտի այս վարվելակերպի հետևանքը
կլինի նորանոր հալածանքների առաջբերումը, և պնդում են, որ ի-
րենք դրա հավաստի կանխանշաններն ունեն:

Ամենից առաջ նրանք հավաստել են, որ դրա համար իրավա-
սու իշխանությունները հանձնարարություն են ստացել արգելել հա-
յերին պատկանող գույքի ամեն մի փոխանցում: Այդօրինակ զաղտ-
նի հրամանները վերջին ժամանակներում միշտ նախորդել են հայ-
կական կոտորածներին կամ տարագրություններին, որովհետև դրա-
նով կամենում էին խանգարել, որ քարոյալների ինչքը հարկադրա-
բար վերացնելը թուրքերի հարստացման լավագույն միջոցից կարող
են գրկվել:

Դրանից զատ, կարող էին հայերը հավաստել, որ պատաս-
խան նոտան թուրքական իշխանություններին հանձնելուց ի վեր
կրկին նկատելի է բուռն մի ատելություն հայերի հանդեպ, որոնք
նրանց համարում են այդ հարցը բարձրացնելու նախաձեռնողներ:

Թուրքական մտայնությանը ամբողջապես կհամապատաս-
խաներ, եթե կառավարությունը հայերին նորից հալածանքների
ենթարկելով բնաջնջեր այդ ազգի մնացյալ մասը Թուրքիայում և
դրանով իսկ ամբողջ հայկական հարցն արմատական եղանակով
վերացներ ասպարեզից:

Այստեղի հայերը, հատկապես վերջին կոտորածների և տա-
րագրությունների Ֆամանակից ի վեր, շատ ջղագրգիռ և երկչուռ են
դարձել, բայց ես բացառված չեմ համարում, որ իմպուլսիվ և մոլե-
ռանդ թուրքական պետական այրերը դարձյալ հիմարություն կանեն

հայերի նկատմամբ նոր ծավալուն հալածանք գործադրելով իրենց ոչ միայն բռնամիտների, այլև ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհի ամեն մի համակրանքը կկորցնեն:

Վերոհիշյալ լուրերը ինձ են հասել հենց վերջին ժամին, բայց ես տակավին առիթ կունենամ իմ գերմանացի գործընկերոջը տեսնելու և գործը նրա հետ քննարկելու:

Կ. և Թ. դեսպան
(ստորագրություն) Պալավիչինին

“Österreich-Armenien”, Bd VII, 1916-1917, p. 5259-5262:

№ 66

ZL 21

Մամսուն,
26 մայիսի, 1917

Pol.

*Վիկտոր Բրայս. «Հայերի կոտորածները Օսմանյան
կայսրությունում 1915-1916թթ.»*

*Նորին գերագնացություն կ. և Թ. արքունի և արտաքին գործերի
պարոն մինիստր, կոմս Օտտոկար Չերնի ֆոն Խուդենտոիցին.*

Վիեննա

Որքանով ես կարողացա տպավորություն ստանալ այս գրքից, իմ ունեցած տեղեկությունների և լուրերի համաձայն, գրքի բովանդակությունը մեծ մասամբ համապատասխանում է ճշմարտությանը:

Արդեն Տրապիզոնից ես առիթ ունեցա գերմանական կայսերական հյուպատոս կոմս ֆոն Շուլենբուրգի և դոկտոր Բերգֆելդի միջոցով լուսաբանել հայերի նկատմամբ թուրքական կողմից կիրառած դաժանությունների օրինական ակնհայտ մեղմացումը:

Այնուհետև ես իմացա, որ գերմանացի պաշտոնյա պարոն Շոյբների ելույթը Էրզրումում հոգուտ հայերի, չի արժանացել գերմանական դեսպանության և ռազմական միսիայի հավանությանը, և կոմս Շուլենբուրգը այստեղից և գեներալ Բրոնսարտը հանձնարարություն է ստացել այլ դիրք գրավել:

Արդեն Կարա - Հիսարի միջնաբերդից ստացած տպավորու-

թյունները և այլն, որտեղ կոմս Շուլենբուրգը դեռևս անցյալ տարվա մայիսին հայտնաբերեց կանանց և երեխաների կիսանկխած դիակներ, հարկադրեցին նրան փոխել իր հայացքը և գեկուցագրերը:

Գերմանա-վրացական միսիային կցված շտաբային բժիշկ ղոկատոր Հ.Շտոֆֆելյը հայտնեց ինձ վերջերս, որ ինքը 1915թ. աշնանը Մուշի և Սդերթի միջև հայկական նախկին սնծ քվով բնակավայրերում՝ եկեղեցիներում և տներում կանանց և երեխաների ածխացած և նեխած դիակներ է տեսել:

Համահնչուն գեկուցում ես ուղարկեցի Կոստանդնուպոլիս:

Ա. և Ք. հյուպատոս
(ստորագրություն)

“Österreich-Armenien”, Bd VII, 1916-1917, p. 5318-5319:

№ 67

Թուրքիայում Ավստրո-Հունգարիայի դեսպան Պալավիչինիի Ավստրո-Հունգարիայի արտաքին գործերի մինիստր Օտտոկար Չերնինին 1917թ. դեկտեմբերի 22-ին հղած գրությանը կից հավելված

Հավելված 2.

Որոշ նոթեր Թուրքիայում քրիստոնյաների սպանության մասին.

Դիարբեքիրի վիլայեթ. Ուրֆայի մերձակայքում՝ Վերեն-Շաիիրում, որը մի փոքր քաղաք է 1400 հայ ընտանիքից և 140 ասորի ընտանիքից բաղկացած բնակչություն ունի, 400 ընտանիք ամբողջապես արսորվել է ամառվա սկզբին, բոլոր տղամարդիկ սպանվել են: Հարուստ ընտանիքները կանանց և երեխաների հետ միասին բնաջնջվել են:

Մևերեկում բոլոր տղամարդիկ սպանվել են, կանանց և երեխաներին ընդհանուր առմամբ 300 ընտանիք արսորվել են: Հակոբականների մեծ թվով գյուղերի բնակչությունը սպանված է:

Դիարբեքիրի մկրձակայքում գտնվող քաղղեացիների չորս գյուղի (բնակիչներ) նույնպես իրենց քահանայով հանդերձ սպանվել են:

Մարդինում. Այս քաղաքի բոլոր հայերն իրենց արքեպիսկոպոսով և 10 քահանայով հանդերձ արսորվել են, իսկ այնուհետև ճանապարհին սպանվել:

Ձեզիրաբում. Քաղղեական և ասորական բոլոր քրիստոնյաներն իրենց եպիսկոպոսներով և քահանաներով հանդերձ սպանվել կամ բնաջնջվել են: Այս քաղաքի արքեպիսկոպոսի թեմին պատկանող 17 քաղղեական գյուղեր կողոպտվել և աքսորվել են, տղամարդիկ սպանվել են:

Մղերդի թեմը. Քաղաքում կար 450 հայ ընտանիք, 120 քաղղեացիների ընտանիք, Հակոբականների 30 ընտանիք, բոլորը կողոպտվել, կոտորվել կամ աքսորվել են իրենց քաղղեական արքեպիսկոպոս մոնսինյոր Ադաի Չահերի հետ մեկտեղ: Այս քաղաքի շրջակայքում կա 40 քաղղեական գյուղ իրենց քահանայով հանդերձ կողոպտված և սպանված են:

Ուրֆայում. Ուրֆան, երբեմնի Եղեսիան՝ Արգար արքայի մայրաքաղաքը, ավելի դաժան ճակատագիր է ունեցել: Երեք անգամ քրիստոնյաները, որոնց թիվը 25 000-ից ավելի էր, կողոպտվեցին, կոտորվեցին և դաժանությամբ կտտանքների ենթարկվեցին, այնուհետև քաղաքի թաղամասերը հրետակոծվեցին և ավերվեցին: Նրանց եպիսկոպոսն ու իր քահանաները երևելի քաղաքացիներով հանդերձ, մոտ 500 անձ քանուց մետվեցին սպանվելուց առաջ, հետո աքսորվեցին, ինչպես ասում են դեպի Դիարբեքիր, սակայն ճանապարհին նրանց սպանել են: Այժմ հազարավոր որբ-ստրուկներ գտնվում են մահմեդական ընտանիքներում: Այս թշվառներից շատ-շատերը Ուրֆայի փողոցներում սովամահ են լինում: Ուրֆայի մահմեդականները կառավարության հետ անձամբ մասնակցել են կոտորածներին, նրանք կողոպտել են քրիստոնյաների ամբողջ ունեցվածքը:

Հայաստանը, Քրդստանը և Միջագետքի մեծ մասը դարձել են բարբարոսական և սահմուկեցուցիչ տեսարանների թատերաբեմ: Ջրամբարները, հովիտները, անձավները լցվել են դիակներով: Եփրատի և Տիգրիսի հոսանքները շաբաթներով շարունակ տանում էին նեխած դիակներ: Այս վայրերում ճամփորդները հանդիպում են քաղաքից քաղաք և գյուղից գյուղ թափառող հայերի և քաղղեացիների, որոնք իրենց քաղաքներից և գյուղերից վտարված են, գիշերում են բացօթյա, ենթարկված են ամառվա տապին և ձմեռվա ցրտին: Նրանք բոլորը դատապարտված են սարսափելի մահվան:

Քրիստոնյաների ճակատագիրը Թուրքիայի այլ մասերում շատ անորոշ է: Նրանք մշտապես ենթակա են սպանվելու սպառնալիքին:

“Oesterreich-Armenien”, Bd VII, 1916-1917, p. 5052-5053:

Հավելված 3.

Անգորա

Կաթոլիկների քվաքանակը. 13-15 գերմանացի կաթոլիկ, 1500-2000 հայ կաթոլիկ: Նախկինում, այս տարագրությունից առաջ կաթոլիկ հայերի քվաքանակը կազմում էր 7-10000:

Տարագրությունից զերծ մնացին միայն այն ընտանիքները, որոնց անդամներից մեկը գտնվում էր ռազմաճակատում, ինչպես նաև մի քանի այլ ընտանիքներ, որոնցից միայն տղամարդկանց արտորեցին: Դրանից զատ, մոտ 50-100 տղամարդ թաքնվել էին և խուսափել արսորումից: Դրան պիտի ավելացնել նաև Կոստանդնուպոլսից արտաքաված 150-200 անձանց, որոնք մեծ մասամբ ռուսահայատակներ են և կաթոլիկ դավանանքի են պատկանում:

Եկեղեցիներ. Լատինական ոչ մի հատ, հայ կաթոլիկական՝ 4, այժմ զոցված, մասամբ այլ նպատակներով են օգտագործվում:

Հոգևորականներ. Լատինական ծեսի չկա, հայկական չկա: Նրանք բոլորն էլ եպիսկոպոսի հետ տարագրվել են: Միայն Կոստանդնուպոլսից արտաքավածներն իրենց մեջ մեկ հոգևորական ունեն, որը սակայն միայն արտաքավածների շրջանում է կարողանում հոգևոր ծառայություններ կատարել:

Դպրոցներ. Ֆրանցիսկյան դպրոցական եղբայրության արական դպրոցը (փակված է):

Անհրաժեշտ միջոցառումներ. Մի հայ հոգևորականի թույլատրելի գործել (ցարդ շարունակ մերժվում է) մինչև գերմանացի անհրաժեշտ հոգևորականի գալը: Առնվազն մեկ եկեղեցու բացումը: Դպրոցը կհետևեր դրան անմիջապես: Նյութական կարիքը փոքր ինչ մեղմել: Հոգևոր կարիքն ավելի է այնուամենայնիվ, հունական ուղղափառ դավանանքով զայրակղելու հետևանքով դավանափոխությունը:

Այլ զեկուցագրերը վկայում են, որ Անգորայում նյութական մեծ կարիք կա: Դոկտոր Դավիթը վեց որբ երեխա և պահում և թույլատրում է այլուր բաժանել: Մեծագույն կարիքը այնուամենայնիվ հոգևոր բնույթի է: Մնացյալ 1500 կաթոլիկ հայերը (նախկին քվաքանակի 1/7-ը) հոգևորական չունեն և շարունակ ավելի շատ են դավանափոխության հարկադրված լինում: Թուրքական կառավարությունը չնայած բազում ջանքերին թույլ չի տալիս ոչ մի հայ հոգևորականի Անգորա գալ, նրանց բոլոր եկեղեցիները զոցել է և անձամբ դոկտոր Դավիթին արգելել է իր տանը ժամասացություն կատարել: Վալին հայտնել է, որ հայկական երկու եկեղեցի բացվելու են, հենց որ մի

հայ հոգևորական գա: Բայց վերջինս երբեք թույլատրություն չի ստանում այնտեղ գնալու համար:

“Österreich-Armenien”, Bd VII, 1916-1917, p. 5054:

Հավելված 4.

Մեկ միսիոների զեկուցագիրը.

Գեայի Իզմիթ կատարած միսիոներական իմ առաջին ուղևորության բերումով ես անձամբ հետևյալ հավաստումները կարողացա անել.

1. Իզմիթի և Պարտիզակի շրջանների հայերի նկատմամբ ներկայումս թուրքական կառավարության կողմից այլևայլ հալածանքներ են գործադրվում: Մեծամասնությունը, իրենց ամբողջ ունեցվածքը վերգրելուց հետո, արտաքսվեց երկրի խորքերը, որտեղ մահն անշուշտ ամենամեծ դժբախտությունը չէ, որ նրանց սպասում է:

2. Կաթուղի հայերն այս առումով բացառություն չկազմեցին, որոնք Իզմիթից օգոստոսի 2-ին և օգոստոսի 16-ին Պարտիզակից արտրվեցին:

3. Ուղևորությունից առաջ այս դժբախտները փորձեցին ծածուկ իրենց գույքը վաճառել, ըստ հնարավորին շատ վաճառել, որպեսզի ուղևորության որոշ գումար ստեղծեին, առանց որի նրանք սովի պիտի մատնվեին: Նման հանգամանքներում նրանք ստիպված էին՝ օրինակ, կարի մեքենան 5 պիաստրով (դուրուշով), նրբաճաշակ կերպով պաստառապատված բազկաթոռները ընդամենը 20 փարայով վաճառել և այլն:

4. Ես առիթ եմ ունեցել քրիստոնյաների կողմից լքված տարբեր տներ քննել: Ամենուրեք նկատելի էին թարմ կողոպտտի հստակ հետքերը, որը կատարվել էր թուրքական ազգաբնակչության, հատկապես կանանց կողմից և որը իշխանությունների կողմից հավանության էր արժանանում:

5. Լքված շատ տներ վեր են ածվել պահեստների, որտեղ պահեստավորվում են քրիստոնյաներից կողոպտած կահույքը, որպեսզի կամ դրանք թուրքական ընտանիքներին բաժանեն, կամ էլ հրապարակավ աճուրդի հանեն: Լքված բնակարանների վարձակալունը դրվելու է աճուրդի:

6. Իզմիթի կայարանի պահեստներում են գտնվում ժամանակավորապես մոտ 100 կին և աղջիկ (այն քրիստոնյա զինվորների ըն-

տանհրճների բոլոր անդամները, որոնք ներկայումս իրենց «հայրենիքն» են պաշտպանում), որոնց որոշել են ի վերջո երկրի խորքերում գտնվող թուրքական բնակավայրերի վրա բաժանել, և ոչ ավելի, քան 5 քրիստոնյա 10 թուրքական ընտանիքին հարաբերակցությամբ: Բնականաբար նրանք հարկադրված հավատափոխ կլինեն:

7. Օգոստոսի 27-ին, ուրբաթ օր, Իզմիթի հայկական գրեթե ամբողջ քաղամասն ամայացավ մի մեծ հրդեհի հետևանքով, ավելի քան 600 տուն փլվեց...

8. Շարաք օրը կաթուղիկ հայերը պիտի իրենց աքսորավայրից վերադառնային Իզմիթ, մեծամասնությունը նույն օրն իրենց քահանայի հետ միասին եկան: Նրանք գրեթե այլևս ոչինչ չունեին այն ամենից, ինչը նրանք իրենց սեփականությունն էին համարում, այնուամենայնիվ գոհունակություն էին հայտնում աստծուն, որ զեթողջ վերադարձել են, և հավատում են, որ հետ այսու ապահով կլինեն:

9. Նրանց վերադարձի դեմ ավելի էինմավոր առարկելու նպատակով բազում անգամ նրանցից պահանջել են ուղեվարձ, սակայն նրանց դրա համար առանց համապատասխան տոմս տալու: Վերջինս նրանք զնել են միայն Իզմիթ վերադառնալուց հետո, որտեղ բնականաբար ևս մեկ անգամ և վերջնականապես վճարում են կատարել:

10. Իրենց վերադարձից հետո նրանք, որոնց տները զերծ էին մնացել հրդեհից, չկարողացան այլևս տիրել իրենց սեփականությա-
նը, քանզի այլ սեփականության պես իրենց միակ բնակարանները իշխանությունների կողմից աճուրդով վաճառվել էին կամ էլ կառավարությունը դրանք բռնագրավել էր:

11. Օգոստոսի 29-ին, կեսօրին մոտ, համկարծ մի անբացատրելի հակահրաման պարտադրում է օր առաջ վերադարձած կաթուղիկներին անմիջապես կրկին աքսորել: Այդ նույն պահին զնացքով նոր վերադարձողներ եկան, որոնց թույլ չտվեցին նույնիսկ իրենց բեռնատար վագոններից դուրս գալ, նրանք պիտի միանային առաջիններին, անհապաղ, վերստին հետ գնային:

12. Լուսավորչական հայերը, որոնց Օսմանյան կայսրության տարբեր մասերից ի մի էին հավաքել, խմբերով անցնում էին Իզմիթի մոտով, որպեսզի իրենց աքսորի ճամփան բռնեն, այստեղի հայ ազանդավորական եկեղեցում այլևայլ հարցաքննության և կտտանքների նրանց ենթարկեցին: Որպեսզի նրանցից կասկածելի «կոմիտեականների» մասին ցուցումներ կորզեն, նրանց կապկպել են նստարանին, մերկ ոտքերի ներբանները բրածեծի են ենթարկել այնքան

Ժամանակ, մինչև որ նրանք ուշաքափ են եղել կամ էլ կտրտանքներից ստիպված որևէ պատահական անուն են տվել, որն այնուհետև հետագա ձերբակալումների առիթ է տալիս: Այսպես, օրինակ, ես տեսա այդ կտտանքների գոհերից մեկին, որին քարշ էին տալիս եկեղեցուց դուրս, որը ուշաքափված էր և որի երկու թևերը ու մի ոտքը դուրս էին ընկած:

Իզմիթի մասին այս զեկուցագիրը 1915թ. սեպտեմբերի 1-ին ես հանձնել եմ ավստրո-հունգարական դեսպանին: Նորին զերագանցությունը չէր կամենում իմ տվյալներին հավաստալ և վկայակոչեց օգոստոսի 30-ին Թալեաթ բեյի կողմից իրեն տված հավաստիացումը, որի համաձայն հայերի հալածանքներն ընդհանրապես դադարեցվել են և հատկապես կաթոլիկ հայերն արդեն իրենց լքած տներն են վերադարձել, ձեռնամուխ են եղել իրենց նախկին խաղաղ աշխատանքին:

Ես, բնականաբար, պնդեցի, որ նորին զերագանցությունը հավաստի հակառակը, որն ավստրո-հունգարական դեսպանության կողմից անհապաղ հետագա քայլեր ձեռնարկելու առիթ կտա: 1915թ. սեպտեմբերի 4-ին ես մեկնեցի վերստին Իզմիթ, հաստատ համոզված լինելով դրա նպաստավոր արդյունքների մեջ և այնտեղ վիճակը ավելի վատթար գտա, քան դրանից առաջ էր:

1. Աքսորված հայերից ոչ միայն ոչ մեկը չէր վերադարձել, այլև այն քչերը, որոնք առ այս պահը խոնարհ կաթոլիկներ էին, քշվել են երկրի անհրապույր խորքերը:

Ոչ մի կաթոլիկ քահանա չկա, այն երեքը, երբ Պարտիզակը լքեցին, մնացել էին Իզմիթում, այժմ կանչվել են Կոստանդնուպոլիս:

2. Հայ կաթոլիկական մատուռը և համապատասխան, տակավին անավարտ կառուցված եկեղեցին կառավարության կողմից բռնագրավվել են: Քահանայի տան կտուրի վրա փողփողում է կարմիր դրոշը կիսալուսնով:

3. Ամբողջ եկեղեցական գույքը վանդայների պես գործող իշխանությունների կողմից դուրս է նետված, այդօրինակ հանգամանքներում մի քանի հույն կանայք բազմաթիվ խաչելություններ և սուրբ մեռոն էին հավաքել և այնուհետև ինձ հանձնեցին:

4. Այս պահին Իզմիթում լատինական ծեսի 70 կաթոլիկ կա, դրանց թվում հինգ ավստրիական ընտանիք: Վերջիններս նախկինում այցելում էին տեղի լատինական եկեղեցին, որը սակայն, գտնվելով ֆրանսիական հովանավորության ներքո, շատ ամիսներ առաջ կառավարության կողմից գոցվել էր: Դրանից հետո նրանք մասնակցում էին մշտապես հայ կաթոլիկական ժամերգությանը և

այժմ հայ կաթոլիկներին արտրելուց հետո լրիվ առանց քահանայի և որևէ հոգևոր մխիթարանքի:

5. Լատինական ծեսի այս կաթոլիկները, բացի այդ, գտնվում են միայնակ մոլեռանդ բնակչության շրջանում, որը այսուհետև սովորել է, որ քրիստոնեական բոլոր ունեցվածքը համարել իր սեփականը, և չի կարողանում հասկանալ, թե այս անհիծյալ «զյավորներին» Իզմիթում ընդհանրապես դեռ ինչու են հանդրուրժում:

Պատահում է, որ կաթոլիկ աղջիկներին թուրքերը շատ լկտի ձևով վիրավորում են:

6. Նախորդ զեկուցագրի 6-րդ կետում հիշատակված զինվորների ընտանիքների կին անդամները չեն խուսափել նրանց ճակատագրից: Նշանք արդեն երկրի խորքերն են արքայվել:

7. Վերը բերված փաստերը հավաստելուց հետո ես անմիջապես այցելեցի մութասերիֆին այդ դեպքերի դեմ բողոքելու և նրան խնդրելու համար լատինական ծեսի կաթոլիկների համար կիրակնօրյա ժամասացության նպատակով հայ կաթոլիկական եկեղեցի բացել: Թեև ես ավատրիացի էի, ընդունեցին ինձ խիստ կոպիտ ձևով և այնուհետև ավելի քան երեք ժամ շարունակ մի պաշտոնյայից մյուսի մոտ էին ուղարկում ոչնչի չհասնելու համար:

“Osterreich-Armenien”, Bd VII, 1916-1917, p. 5055-5058:

№ 68

ZL. 3/Pol.

*Սամսուն,
9 հունվարի, 1918*

*Իրադրությունը և տիրող
մաայնությունը Սվազում
(Համեմատիր 1917թ. հունվարի
30-ի զեկուցագրի թիվ 8 /թվ. քաղվածքը)*

*Նորին զերազանցություն, կ. և ք. արքունի և արաբին գործերի պարոն
մինիստր, կոմս Օտտոկար Չերնին ֆոն Խուլենիցին.*

Վիեննա

Սվազում գտնվող զերմանական հյուպատոս դոկտոր Բերգֆելդի հավաքած տեղեկությունների մասին ես կարող եմ ամփոփ ձևով հետևյալը զեկուցել.

Վալի Մուլեյման Նեջմեդինը, որը որպես Սամսունի մութասե-

րիֆ¹ այնտեղ բարի եիշողություն է թողել, պատվով և ջանասեր անձ է, սակայն իր ձգտումների հետևանքով մոլորվում է մանրուքների մեջ շատ խորամուխ լինելով, մյուս պաշտոնյաները թուրքական սովորական միջակությունից բարձր չեն:

Թվով սահմանափակ մտավորականության շրջանում մտայնությունը կենտրոնական տերությունների նկատմամբ անբարյացկամ է. երիտթուրքական կոմիտեի հանդեպ, որը նվիրյալ շատ կողմնակիցներ չունի, տիրում է բացահայտ դժգոհությունը: Բնակչության համար Արևելյան Անատոլիայից բուն մահմեդական վերաբնակիչների համար շատ քիչ բան է արվում, այստեղից էլ մեծ զանգվածների աճող աղքատությունը քչերի հարստացմամբ հանդեճ: Հայերի արտորումը, որոնց թվաքանակը ամբողջ վիլայեթում 180 000 էր մտավորապես հասնում, որոնք առևտրում, արհեստագործության և երկրագործության մեջ նշանակալի չափով գործունյա էին, այժմ զգալիորեն նկատելի է: Արտադրական որոշ ճյուղեր պարզապես դադարել են գոյություն ունենալուց:

Չորբերը բարձիթողի վիճակում են, տառապում են կարիքից, այստեղից էլ՝ բազմաթիվ դասալիքներ:

Թրքադրամը բռնկված է արագ ընթացող արժեզրկմամբ, երբեմն 1 ոսկե լիրան հավասար է 6-7 թղթե լիրայի, այստեղից էլ համապատասխան քանկություն:

Գերմանական դեսպանը Կոստանդնուպոլսում, կոմս Բերնդորֆը, պարզվում է, որ քաջատեղյակ է, աշխույժ հետաքրքրություն է ցուցաբերում ամեն մի մանրամասնության նկատմամբ: Դոկտոր Բերգֆելդի հրաժեշտի առթիվ ընդունելությունը 2 ժամից ավելի է տևել:

Համահնչուն զեկուցագիր ես ուղարկել եմ Կոստանդնուպոլիս:

*Կ. և թ. հյուպատոս
(ստորագրություն)*

Լրացում. Հայկական թաղամասերը գրեթե ամենուրեք ավերումների պատկեր են ներկայացնում: Տեղաբնիկները և վերաբնակիչները կողոպուտի են ենթարկում լքված տների դռները, պատուհանների շրջանակները և հատակի տախտակամածները: Ամասիայում տնկված պտղատու, խաղողի և թթի ծառերը կտրատվել և որպես վառելիքայտ են օգտագործվել. շենքերի կրող պատերից քա-

¹ Զաղարապետ:

րեր են հանվում, որի հետևանքով հողի բերքատվության աստիճանական անկում և՛ ճանապարհների, և՛ ուղիների վերացում է տեղի ունենում:

“Österreich-Armenien”, Bd VIII, 1918, p. 5512-5513:

№ 69

ZL. 17 (քաղաքական)

*Սամսուն,
13, մարտի 1918*

*Պայքարը հայերի և հույների դեմ
Արևելյան և Միջին Անատոլիայում
(1915-1918)*

*Նորին զերագանցություն կայսերական և թագավորական արքունիքի և
արտաքին գործերի կ. և թ. պարոն մինիստր, կոմս Օտտոկար ֆոն
Խոտենտիցին*

Վիեննա

Արևելյան և Միջին Անատոլիայի համար որպես պատերազմի հետևանքներ են համարում նաև թուրքերի պայքարը հայերի և հույների դեմ, պայքար, որ իր ծագմամբ և հետագա ընթացքով որոշ նմանություն է դրսևորում:

Հայերը, ինչպես և հույները, եկեղեցական և դպրոցական գործերում լայն ինքնուրույնություն ունեին: Առևտրում և արհեստագործության մեջ, ազատ մասնագիտություններում շատերը ակնառու հաջողությունների էին հասել և այդպիսով երկրի տերերին հավանաբար հետին պլան էին մղել:

Իհարկե, բոլոր դեպքերում հայ, ինչպես և հույն գյուղացիությունը տառապում էին իշխանությունների կամայականություններից, հայ բնակչությունը, դրանից զատ, տառապում էր քրդերի կեղեքումներից, սակայն ամբողջապես երկուսի դրությունը, հատկապես քաղաքներում, ումեճևին աննպաստավոր չէր, և այդ պայմաններում նախնավեցին ցանկացածդ պահին նրանց օգնականները. նրանց բարձր հոգևորականությունը և օտար ներկայացուցիչները:

Այն ժամանակ, երբ թուրքերի և հայերի հարարերությունները արդեն համիդյան ժամանակներում լուրջ մթազումների ենթարկվեցին և հանգեցրին վերջին երկու տասնամյակի հայտնի արյունահեղություններին, առնչությունները թուրքերի և հույների միջև շարունա-

կում էին մնալ տանելի, մինչև վերջիններին շրջանում գլուխ չբարձրացրեց հանդուզն այն տրամադրությունը կապված հունական գորքի Բալկանյան պատերազմում անակնկալ հաջողությունների, թրակյան մուհաջիրներին տեղերում բռնի վերաբնակեցման փորձերի, թուրքական կողմի հունական առևտրական ձեռնարկումների վաղօրոք բոյկոտի ենթարկելու հետ, երկու կողմից էլ թշնամանք առաջացրեց: Տրապիզոնի հույներն իրենց մետրոպոլիտ Խրիզանտոսի զսպող ազդեցության շնորհիվ, զգուշավոր կեցվածք էին որդեգրել, սակայն այլ ընթացք ընդունեց հայերի և հույների գրեթե ողջ հանրությունը համաշխարհային պատերազմի սկզբին նրանց այն ժամանակվա եռյակ դաշինքի հանդեպ տածած զգացմունքներով հանդերձ, նրա հետ բաժանում էր ուրախությունը և տառապանքը իր հոգում, կարոտով սպասում էր անգլո-ֆրանսիական նավատորմիղի մուտքին Բոսֆորում, ինչպես նաև նրա միավորմանը ցարական ծովային ուժերի հետ Սև ծովում: Սակայն դարդանելյան դիմակայությունը, 1915թ. գարնանը հաղթական առաջխաղացումը Գալիցիայում, վրա հասավ, և դրա փոխարեն սկսեց հայերի ճակատագիրը ի կատար ածվել:

Էջմիածնի կաթողիկոսի սաղրիչ կոչը ցարերի օգտին պատերազմի սկզբին, ծագումով հայ զինվորների զանգվածային դասալիքությունը հրոսակային կազմավորումները:

Ամենից առաջ սակայն Վանի հայերի ապստամբությունը (1915թ. ապրիլ), բորբոքեց թուրքերի հին գայրույթը և ռազմաքաղաքական դրդապատճառներով բոլոր հայերին արսորելու առիթ տվեց 1915թ. ամռանը:

Այդ արտակարգ դաժանությամբ իրականացված միջոցառումը տարածվեց Արևելյան Անատոլիայի վեց վիլայեթներում, Տրապիզոնի վիլայեթում և Մամսունի սանջակում բնակվող շուրջ միլիոն հայերի վրա, որոնցից շատ քչերին վիճակվեց խուսափել մահից կամ Միջագետք, համապատասխանաբար Սիրիա արսորվելուց: Այն ժամանակվա դաժան իրադարձությունները, որոնք զուգաբնակետին հասան Սվազի և Տրապիզոնի վիլայեթներում իրենց լրացուցիչ լուսարանումը ստացան ներկայիս մեծ վեզիր Թալեաթ փաշայի պարզաբանումներում, որ նա արեց երիտթուրքական վերջին համագումարի առթիվ:

Ծովափի հույները հայերի նկատմամբ ցուցաբերած վերաբերմունքից չզգուշացան: Ըստ ամենայնի պահպանում էին Տրապիզոնի հույները մինչև ռուսների կողմից քաղաքի գրավումը /1916թ. ապրիլի 18/ իրենց զգուշավոր կեցվածքը, դրան հակառակ էս կարո-

դացա արդեն Կերասունտում բազում շաբաթներ իմ գտնվելու (1916թ. մարտ-ապրիլ) ընթացքում նկատել և այդ մասին գեկուցել, հույների հակվածությունը դեպի Ռուսաստան, հակվածություն, որ դրսևորվում էր անխոհեմ բազմաթիվ դատողություններում: Էլ ավելի վատթար զարգացում էին ստանում իրադարձությունները Մամսունում և շրջակայքում:

Արդեն 1915թ. դասալիքներից հրոսակաախմբեր էին կազմվել, որոնք բռնարարքներ էին անում հունական գյուղերում, նկատելի համարում էին ստանում թուրքական կողմից. միայն 1916թ. օգոստոսին հավաստվեց հունական հրոսակաախմբերի կապը ռուսական մավերի հետ, հարձակումներ փոստի և ժանդարմական բաժանմունքների վրա, առիթ տվեցին թուրքական կառավարությանը բազմահազար զինվորներից բաղկացած զորական ուժ ուղարկել Մամսուն և շրջակայքը՝ հրոսակների դեմ պայքարելու համար: Նաև այստեղ տեղաբնիկ բազում հույների Ռուսաստանի նկատմամբ հակումը այնպիսի անխոհեմ ձևով էր դրսևորվում, որ դա թուրքերի համար այլևս գաղտնիք չէր:

1916թ. վերջին և 1917թ. սկզբին ծայր առան բազմաթիվ հունական գյուղերի կողոպտումը և հիմնովին հրկիզումը; 200-ից ավելի Մամսունի մերկացված և կասկածելի հույների արտաքսումները, Մամսունի երկու արվարձանների (Կաղիքյոյ և Էլիասքյոյ) հույների անակնկալ արքորումը 1917թ. հունվարի 9-ին, հաջորդ ամիսներին անընդհատ պայքարը հրոսակաախմբերի դեմ, հրոսակների և դասալիքների բազմաթիվ սպանությունները:

Անցյալ տարվա ամռանը նկատելի էր մեղմ տրամադրվածություն հույների նկատմամբ: Իզեթ փաշան հանդես եկավ նրանց օգտին, Ռեֆետ փաշան և մյուսները հետ կանչվեցին: Սակայն հրոսակաախմբերի շարունակվող գործունեությունը, մետրոպոլիտ Գերմանոսի զուտ ջանքերը՝ ավազակային գործողությունները դադարեցնելու ուղղությամբ, ամենից առաջ հունական մի հրոսակաախմբի հարձակումը 1917թ. հոկտեմբերին Բաֆրայի մոտ գտնվող թուրքական մի գյուղի վրա, առիթ տվեցին Բաֆրայի շրջակայքի հունական գյուղերի շարունակվող մարդաքափությանը:

Մետրոպոլիտ Գերմանոսը, որն երկար ժամանակ սպառնացող վտանգը չէր զգում, այդ ընթացքում (1917թ. հոկտեմբերի 28-ին) հանկարծ արտաքսվեց Կոստանդնուպոլիս:

Ընդհանուր առմամբ ծովափից՝ Տիրեբոլից մինչև Բաֆրա մոտ 70 000 հույն է արքորի և հարկադիր բնակեցման ենթարկվել երկրի խորքերում և պիտի դրա մեծ մասը, քանզի միջոցառումը ան-

բարենպաստ տարիներին իրականացվեց, զոհված լինի:

Քաղաքները, Օրդուն բացառյալ, ցարդ զերծ են մնում հույների ընդհանուր արտաքսումից:

Այսպես ճայթեց այն հատուցումը, որպիսին պատմությունը հազվադեպ է արձանագրել, հայերի և հույների գլխին և շատ դժվար կլինի գոյության պայքար մոռոթ Թուրքիայի ներքին թշնամուց համառորեն պաշտպանվելու իրավունքը վիճարկելը, սակայն Թուրքիան այս դեպքում անցավ պետական անհրաժեշտության բոլոր առողջ չափերը, անթիվ դաժանություններ կատարվեցին, ոչնչացվեցին հսկայական քանակությամբ տնտեսական ուժեր, այժմ արդեն ավելի քան ողջ հայության ոչնչացումն այդ պատճառով և հույների զգալի նվազեցումը, այդպիսով հասան այդ տարածաշրջանի քրիստոնյա տարրի ծրագրված նվազեցմանը: Սակայն թուրքերի դեմ կուտակված առևտրյանը, որի մասին են վկայում մահ Արևելյան Անատոլիայում տեղի ունեցող ծանր մարտերը հայկական հրոսակախմբերի դեմ, հայերն ու հույները արտասահմանում իրենց պաշտպանների հետ միասին, հայկական և հունական հարցը անուշադրության չեն թողնի և Թուրքիայի համար մահ պատերազմից հետո ևս ծանր բարդություններ են ստեղծելու:

Դրանից, պատմական փորձը ցույց է տալիս, որ ազգային հարցերը տևական ժամանակով բռնությամբ չի կարելի խեղդել և ազատարար լուծումը թեկուզ և ուշ, բայց այնուամենայնիվ միշտ վրա է հասնելու:

Համահնչուն զեկուցագիր ես ուղարկել եմ Կոստանդնուպոլիս:

*Կ. և թ. Կյուպատոս
(ստորագրություն)*

*Կոստանդնուպոլսում
Կ. և թ. դեսպանության միջոցով.*

“Österreich-Armenien”, Bd VIII, 1918, p. 5703-5707:

№ 70

Թիվ 10713

Հեռագիր

Գաղտնի

Բարոն Միլաշի

Բերա, 25 հունիսի 1918

Ս/թ.

Թիվ 386

Ընդունված է ժամը 6-ին

Ծածկագիր

Կոնֆերանսին մասնակցելու եկած մի քանի օր արդեն այստեղ գտնվող հայկական պատվիրակության առաջին պատվիրակներ Ահարոնյանը և Խատիստվը այցելել են Գերմանիայի դեսպանին և ինձ: Առաջինն ազագային խորհրդի և պատվիրակության նախագահ է, երկրորդը՝ Թիֆլիսի նախկին քաղաքապետն է, արտաքին գործերի մինիստրը: Նրանք լավ, կիրթ տպավորություն քոզեցին:

Նրանք ինձ պատմեցին, որ Բաթումի բանակցությունների ժամանակ բուրքերը առաջ են խաղացել և այդ պատճառով կովկասյան կոնֆեդերացիան փլուզվել է, նրանք հարկադրված են եղել միայնակ մնալ հաշտության պայմանագիրը ստորագրելու համար, որպեսզի իրենց ժողովրդին պաշտպանեն հետագա հալածանքներից:

Նրանք բազմիցս բողոքել են թուրքերին, որ իրենց ևս թույլ տան պայմանագիրը ստորագրել:

Բաթումի հաշտության պայմանագիրը, որ նրանք ինձ տվեցին և որը ես այսօրվա սուրհանդակի հետ ուղարկում եմ, թողնում է հայկական պետությանը Կովկասի երկու միլիոն հայերից և Թուրքիայից 300 000 փախստականից հազիվ 200000:

Իմ գրուցակիցները միանգամայն հավատարժան կերպով պատմում էին ինչպես քաթար բնակչության, այնպես էլ թուրքական գորքերի կողմից իրագործված սարսափելի հալածանքների և կոտորածների մասին: Կարսը՝ լրիվ հայաբնակ, նրանք կամավոր կերպով բողել են, քանզի թուրքերը հայտարարել էին, որ հենվում են Բրեստի հաշտության պայմանագրի վրա, որն էլ իրենք ընդունեցին: Թուրքերի կողմից գրաված ամբողջ շրջանում հազիվ թե որևէ հայ գտնվի, այդ շրջանից ավելի քան 60000 մարդ դեպի Վրաստան և հյուսիս և փախել:

Երկու պատվիրակն էլ ասացին, որ ինձնք իրենց ողջ հույսը՝ մի մեծ կենսունակ պետություն կազմելու հույսը, լնում են մեր և Գերմանիայի վրա, և պատրաստ կլինեն՝ իրենց տարածքային պահանջները (որոնց մասին ես գեկուցել եմ) հաշվի առնելու դեպքում անցյալի վրա բող նետել և Թուրքիայի հետ բարեկամարար ապրել:

Ես պատասխանացի, որ երբ կոնֆերանսը կայանա, կ. և ք. կառավարությունն իհարկե իր ազդեցությունը կօգտագործի պրորևմի արդարացի լուծման համար: Նրանք պատասխանեցին, որ մեր

իրագեկությունն ազգային խնդրում դրա երաշխիքը կարող է լինել:

Պարոնայք պատվիրակները վերջում ինձ ասացին, որ Բաթումի պարտադրված հաշտության պայմանագիրը մինչև հուլիսի 4-ը պիտի վավերացվի այն և իմ խորհուրդն էին խնդրում իրենց երկրնտյանքի առթիվ: Եթե պայմանագիրը վավերացնեն, դա կնշանակի, որ այն ընդունել, եթե այն չվավերացնեն, ապա կարող են թուրքերը վերսկսել իրենց հետապնդումները: Ես իրենց ասացի, ես չեմ կարողանա պաշտոնական խորհուրդ տալ, քանզի մենք այդ ամենը չենք ընդունել: Անձամբ ես սակայն ճշգրիտ տեղեկություններ չունեմ հանգամանքների մասին:

“Oesterreich-Armenien”, Bd VIII, 1918, p. 6135-6136:

№ 71

Հայերի կոտորածը Արդահանում

Երբ թուրքական զորքերը այս տարվա մարտին մտնեցան 1914թ. առաջ նախկին ռուսական սահմանին, տեղի թուրքերը կազմակերպեցին ապստամբություն Կարսի և Բաթումի մարզերի Արդահանի, Օլթիի և Արդվինի գավառներում թուրք էմիսարի հրամանատարությամբ ընդդեմ անդրկովկասյան հանրապետության: Նրանք այդ շրջաններում գրավեցին քաղաքները և գյուղերը ու դրանք հանձնեցին թուրքական իշխանություններին: Այդ իրադրությունը նկատի առնելով, հայերը փախչում էին իրենց բնակության վայրերից և հավաքվում էին հիմնականում Արդահանում (7000 անձ) և Օլթիում (1500 անձ): Այդ հայերը բազմիցս Արդահանը և Օլթին լքելու և դեպի Կարսի ուղղությամբ հեռանալու փորձ են կատարել, բայց տեղի թաքարները և աջարները թույլ չեն տվել հեռանալ վկայակոչելով, որ ճանապարհներն անվտանգ չեն և նման այլ պատճառաբանություններով: Իրականում նրանք միանգամայն այլ մտադրություն ունեին: Մարտի 15-ին Արդահան եկավ տխրահեռչակ քուրդ Աղա Աբդուլան իր 200 հեծյալով հանդերձ և արժանացավ տեղի թաքարների և աջարացիներից բաղկացած իշխանությունների, որոնք միացել էին ապստամբներին և անցել Թուրքիայի կողմը, ցնծալի ողջույններին: Աբդուլան անձամբ համարվում էր որպես թուրքական ծառայության մեջ գտնվող:

Հաջորդ օրը սկսվեց հայերի կոտորածը Արդահանում: Ականատեսներն են. վրացիները, հույները և ռուսները սպաներ և ռուսա-

կան տարրեր ատյանների պաշտոնյաներ, որոնք փախուստի ժամանակ մի քանի օրով ձերբակալված են եղել Արդահանում, նկարագրել են այդ սարսափելի զագանությունները: Նրանք սեփական աչքերով տեսել են, թե ինչպես Աբդուլահի հրոսակախմբերը և տեղի քաթարների ու աջարացիների խմբերը մոտենում էին հայերի տներին, որոնք նախորդ գիշեր հատուկ նշանով տարբերակվել էին: Նախ յուրաքանչյուր տուն փակվեց, այնուհետև ներխուժեցին ներքին շինությունները, դուրս էին քարշ տալիս տղամարդկանց և զնդակահարում նրանց շեմքի մոտ: Հաճախ տղամարդիկ դուրս էին վազում տներից կամ ցատկում էին պատուհաններից, սակայն նրանք գրեթե առանց քացառության փախուստի ընթացքում զնդակահարվում էին: Եզակիներին հաջողվեց թաքնվել ձեղնահարկերում և նկուղներում: Սակայն մրանք ևս հայտնաբերվեցին և տեղնուտեղը զնդակահարվեցին: Ականատեսները տեսել են սպանվածների մեջ ոչ սակավ թվով կանանց և երեխաների դիեր: Այդուհանդերձ երիտասարդ կանանց մեծամասնությանը տեսել են առանձին տներում կալանավորված: Այդ տներից մի քանիսը, որոնց մեջ կանայք և երեխաներ էին զետեղված, հրկիզվեցին ընդ որում ներսում գտնվողները ողջակիզվեցին:

Այս կերպ մոտ 7000 անձ կոտորվեց, որոնց միակ մեղքն այն էր, որ նրանք որպես հայ էին ծնվել: Նույնը պատահեց այն 1500 հայերին, որոնք հավաքվել էին Օլթի քաղաքում:

“Österreich-Armenien”, Bd VIII, 1918, p. 6223:

№ 72

*Գերմանական զինվորական
պատվիրակությունը Կովկասում
Թիվ 138*

*Թիֆլիս,
11 հուլիսի, 1918*

*Նորին գերագնացություն ռայխսկանցլեր
պարոն կոմս ֆոն Վերտլինգին*

Այսօր ինձ այցելել է հայ եպիսկոպոս Մեսրոպը, Թիֆլիսի եպիսկոպոսության նախկին տեղապահը, ինչպես Չերդ գերագնացությանը արդեն հատկապես զեկուցել են:

Եպիսկոպոսը՝ հարգարժան մի անձնավորություն, հիսուն տարեկանին մոտ, ծնվել է Դորպատում և լավ է խոսում գերմաներեն:

Նա մենակ ձիով սարերով թաթարական հրոսկախմբերի միջով, մշտապես կյանքը վտանգելով Երևանից Թիֆլիս է եկել՝ խնդրելու գերմանական օգնությունը հայ ազգի մնացյալը փրկելու համար:

Յնցող բառերով նկարագրում է եպիսկոպոսը իր ազգի ճակատագիրը: Նա ազնվորեն ջանում է մեղմել թշվառությունը և օգնել: Ավելի քան կես միլիոն հայեր թուրքերի կողմից զավթած և վտանգված շրջաններից ապրիլի առաջին կեսին խուճապահար դիմել են փախուստի, թողնելով իրենց գյուղերը, փախել են թուրքերից: Նրանք ներկայումս կուտակվել են Երևանի շրջանում: Նրանց աջակցելու համար դրան չկա, սակայն մեծ գումարով էլ նրանք չեն կարողանում ուտելիք հայթայթել: Բազում, բազում հազարները նրանցից ապրում են միայն խոտ ուտելով: Ինքնին հասկանալի է, որ մոլեգնում են սարսափելի հիվանդությունները և տանում անթիվ գոհեր կիսասովյալ և թշվառ մարդկանց շրջանից:

Թուրքերը չնայած Բաթումի հաշտության պայմանագրին և Հայաստանի անկախությանը չեն լքում հայկական շրջանը, թույլ չեն տալիս Թիֆլիսում գտնվող Ազգային Խորհրդին և Վրաստանում գտնվող փախստականներին վերադառնալ հայրենիք. որպեսզի Ազգային Խորհուրդը ոչ մի կապ չունենա Հայաստանի հետ և չկարողանա այնտեղ իր կառավարող պարտականությունը կատարել:

Բերքը մոտակա օրերին կհասունանա: Այն առանձնապես լավ պիտի լինի Մարդարապատ-Իզդիր և Դարցալայի միջև ընկած շրջանում:

Սակայն եթե հայ գյուղացիներին մոտակա ժամանակ չթույլատրվի վերադառնալ իրենց հայրենիքը, ապա բերքը կկորչի: Ուրեմըն հայերը պիտի կամ սովից մահանան, կամ նրանց կերակրումը բեռի պես ընկնելու է կենտրոնական տերությունների վրա:

Մոտ 14000 հայ 17-ից մինչև 60 տարեկան հասակի թուրքերի կողմից հարկադիր աշխատանքի են բռնությամբ ուղարկվել: Ըստ եպիսկոպոսի տվյալների նրանց շրջանում մեծ թշվառություն է տիրում: Յուրաքանչյուր հայ օրական ստանում էր, չնայած ծանր աշխատանքին, մի հատ թուրքական չոր հաց (մոտ 200 գրամ): Հայ ազգի անուոնից և որպես քրիստոնյա եկեղեցիներից մեկի եպիսկոպոսնա դիմում է նորին մեծություն կայսեր և գերմանական կառավարության մեծահոգությանը: Միայն Գերմանիան է ի վիճակի հարկադրել Թուրքիային, որ նա հրաժարվի հայ ազգի չնչին մնացորդը սիստեմատիկ սովամահության մատնելու իր հանցավոր ձեռնարկումից:

Գերմանիան պիտի իրեն հաշիվ տա, որ ինքը պատմության առաջ պատասխանատվություն է կրում, քանզի այն իր հզորությունը

չօգտագործեց մի քրիստոնյա ազգ մահմեդականների կողմից բնաջրնջելուց փրկելու համար:

Ձերդ գերագանցությանը, իմ անձնական կարծիքը, որը ես կազմել եմ բազմաթիվ լուրերի և զեկուցագրերի հիման վրա, որոնք ես ստացել եմ այստեղ, վկայում է այն, որ հազիվ թե կասկած լինի այն առթիվ, որ թուրքերը սիստեմատիկորեն ձգտում են այն բանին, որ ցարդ մի բանի հարյուր հազար ողջ թողած հայերին սիստեմատիկ սովամահությամբ բնաջնջել:

Ինձ պատշաճ չէ Ձերդ գերագանցության ուշադրությունը հրավիրել այն պարտականությունների վրա, որ Գերմանիան որպես քրիստոնյա ազգ քրիստոնյա հայերի նկատմամբ պիտի կատարած լիներ, և այն տպավորությունը, որ մեր հասարակական կարծիքի և ամբողջ քրիստոնյա աշխարհի վրա պիտի ներագդի, եթե մենք հայերին բնաջնջումից չփրկենք:

Բայց ես պարտավոր եմ Ձերդ գերագանցության ուշադրությունը հրավիրել այն իրողության վրա, որ մեր հեղինակությունը Կովկասում և շրջակա տարածքներում ծանր վնասներ կարող է կրել, եթե մեզ չհաջողվի հայերին պաշտպանել թուրքերից:

Անտարակույս մեզ կկշտամբեն, որ մենք զուրկ ենք բարի կամքից, կամ կարող են ենթադրել, որ մենք ոչ ուժ և ոչ էլ իշխանություն ունենք թուրքերի դեմ մեր կամքը իրականացնելու: Մենք մեր անհաշտ թշնամիները կդարձնեինք բազմաթիվ և իր հարստության շնորհիվ շատ ազդեցիկ հայկական ծագում ունեցող վրացիներին, և մեր հակառակըդները մեր դեմ ձեռք կբերեին բացառիկ ազդեցության քարոզչամիջոց:

Ուստի ես Ձերդ գերագանցությանը նույնքան հաստատակամորեն, որքան և խոնարհաբար խնդրում եմ բոլոր հնարավոր միջոցներով և ըստ հնարավորության արագ թուրքական կառավարության վրա եռանդուն ճնշում գործադրել, որ նա անհապաղ իր զորքերը Հայաստանից դուրս հանի, փախստական հայերին իրավունք ընձեռի վերադառնալ իրենց հայրենիքը, հոգ տանի այն մասին, ոչ հայերը առանց իրենց կյանքը և կայքը վտանգելու անխափան կարողանան իրենց բերքը հավաքել, և որ հարկադիր աշխատանքի համար բռնությամբ տարված հայերին թույլատրվի անմիջապես վերադառնալ իրենց հայրենիքը:

Ստորագրված է՝ գեներալ բարոն ֆոն Կրես

“Österrcich-Armenien”, Bd IX, 1918, p. 6335-6337:

*Հավելված՝ Ավստրո-Հունգարիայի դեսպանից՝
Արտաքին գործերի նախարար Ստեփան Բուրքիանին*

2 սեպտեմբերի, 1918

Արտաքին գործերի մինիստրության
նկատառումները Կովկասի հարցերի վերաբերյալ

Նոթագրություն

*Կայսերական կառավարությունը հանձնարարում է թալեաթ
փաշայի հանդեպ Կովկասի հարցերում հետևյալ դիրքը գրավել:*

1. Արդահան, Կարս և Բաթում

Բրեստի պայմանագրի 4-րդ հոդվածը Թուրքիային ամենևին իրավունք չի տալիս այդ տարածաշրջանը անբասիայի ենթարկել, ընդհակառակը, բազմիցս շեշտվել է, որ Ռուսաստանը չի միջամտելու այդ երեք մարզերի պետաիրավական և միջազգային իրավական նոր իրավակարգի հանգամանքներին, այլ՝ թողնում է դրանց բնակչությանը նոր իրավակարգ իրականացնելու դրացի պետությունների, հատկապես՝ Թուրքիայի, համաձայնությամբ: Մինչդեռ Թուրքիան այդ մարզերը միակցել է իր կազմին՝ սոսկ հանրաքվեի հիման վրա. որի լրջությունը կասկածի տեղիք է տալիս: Դաշնակիցները, որպես Բրեստի պայմանագրի համաստորագրողներ, իրավունք ունեն ստուգել հանրաքվեի օրինականությունը և հարկ եղած դեպքում՝ բողոքարկել: Սակայն հնարավոր է հանձնարարել, որ թուրք դաշնակցին ընդառաջելու միտումից կլինելով, հրաժարվել դրանից:

2. Վրաստան

Այն իրողությունից հետո, երբ Ռուսաստանը լրացուցիչ պայմանագրի 13-րդ հոդվածով իր համաձայնությունը տվեց Վրաստանը որպես ինքնուրույն պետականություն ճանաչելուն, այլևս ոչ մի խոչընդոտ չկա մոտ ապագայում լրացուցիչ պայմանագիրը վավերացնելուց հետո հռչակել այդ ճանաչումը. Թալեաթ փաշան կամենում է, որ մենք առայժմ այդ առթիվ հապաղենք: Այդ հապաղումը կարող է տևել մինչև մեծ վեզիրի հետ մտքերի փոխանակումը:

Բաթումի հաշտության պայմանագրով, որը վրացիները պարտադրված են համարում, Թուրքիան Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագ-

րով որոշված սահմաններից ավելի հարկադրել է իրեն զիջել Ախալցխայի և Ախալքալաքի շրջանները: Վրացիները դա համարում են նորաստեղծ պետության համար կյանքի խնդիր: Որպես Բրեստի սլայմանագրի համաստորագրող մենք կկարողանանք պահանջել որպեսզի այդ շրջանները վերադարձվեն վրացիներին: Թալեսք փաշային ընդառաջելու համար, սակայն, պիտի հանձնարարել այդօրինակ պահանջից ձեռնպահ մնալ, բավարարվել բարի խորհրդով և, ասենք, թուրքերին վրացիների հետ բարեկամաբար միավորվելու խորհուրդ տալ: Ընդ որում մենք կարող ենք մեր միջնորդությունը առաջարկել և, այդ ընդունելու դեպքում, այդ ուղղությամբ ջանքեր գործադրել, որ էրկու կողմերը վիճելի տարածաշրջանը երկուսի միջև կես առ կես բաժանեն:

3. Հայաստան

Բաբունի հաշտության պայմանագրով Թուրքիան հայերից ևս Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրով որոշած սահմաններից ավելի՝ կարևոր նշանակություն ունեցող տարածաշրջաններ է զավթել: Երկիրը, որը մնացել է հայերին, շատ փոքր է բնակչությանը կերակրելու համար: Հարյուր հազարավոր հայեր փախել են Վրաստան կամ լեռները: Մենք, որպես Բրեստի պայմանագրի համաստորագրող, պարտավոր ենք պահանջել, որ Թուրքիան հետ քաշվի դեպի Բրեստի նշված սահմանները և փախստական հայերին հնարավորություն ընձեռի վերադառնալ իրենց բնակավայրերը: Թուրքիային խնայելու համար հանձնարարվում է այդօրինակ պահանջից հրաժարվել և սահմանափակվել սոսկ թուրքական գործողությունների դեմ առարկությանը, սակայն՝ առանց այդ առարկություններին հետևող գործողությունների: Ընդամենը, այնուամենայնիվ, Թալեսք փաշայի ուշադրությունը [պետք է] հրավիրել այն սլայմագրի վրա, որ մենք ո՛չ հայկական պետության ինքնուրույնության ձգտումն ենք սատարում, ո՛չ էլ Հայաստանում Թուրքիայի քաղաքական կամ ռազմական ձեռնարկումներին կարող ենք աջակցություն ցուցաբերել: Թուրքիան գործում է իր սեփական պատասխանատվությամբ և ռիսկով և չի կարողանա մեր օգնության վրա հույս դնել Ռուսաստանի կամ այլ տերությունների հետ: Բարայություններ առաջանալու դեպքում:

Թուրքիայի և Հայաստանի միջև միջնորդությունից մենք ավելի լավ կլինի խուսափենք, քանզի մենք կարող ենք հայտնվել մի իրավիճակում, երբ պարտավոր կլինենք հայերի, ասել է թե ռուսների, հաշվին թուրքերի սահմանափակ տարածքային նվաճումներին հավանություն տալ և Հայաստանը որպես բանակցություն վարող ինքնուրույն գործոն ճանաչել:

4. Աղորեջան

Կովկասյան Աղորեջանի պրորբևնից ամենից առաջ, որպես հատուկ կետ, առանձնանում է Բաքվի հարցը: Մենք պիտի պնդենք, որ թուրքերն իրենց զորքերը հետ քաշեն լրացուցիչ պայմանագրի 14-րդ հոդվածով նշված սահմանագծից և այդ սահմանագիծն ապագայում վերստին չխախտեն: Մենք այնուհետև թուրքերին իրազեկ ենք դարձնելու, որ մենք հաստատապես որոշել ենք դաշնակիցների նավթի կարիքները հաշվի առնելով այնտեղ ներխուժած անգլիացիներին փոխարինել գերմանական զորքերով: Զաղաքի վերահանձնումը պետք է փորձել կատարել խաղաղ ճանապարհով, առաջին հերթին՝ սովետական կառավարության օգնությամբ, իսկ անհրաժեշտության դեպքում՝ ռազմական ուժի միջոցով: Եթե անհրաժեշտ լինի ռազմական գործողության դիմել, ապա թուրքերի օգնության վրա հույս չպետք է դնել, ընդհակառակը, ակնկալվում է, որ նրանք պահպանելու են վերը հիշատակված պաշտպանական գիծը: Դրա փոխարեն մենք պատրաստ ենք ինչպես երկու մյուս դաշնակիցներին, այնպես էլ թուրքերին ապահովել համապատասխան մասնակցություն Բաքվում արդյունահանվող նավթին:

Ինչ վերաբերվում է Աղորեջանի մյուս շրջաններին, ապա մենք նաև այստեղ հրաժարվելու ենք բնակչության անկախության ձգտումը ստուարել և նպաստելու ենք Թուրքիայի քաղաքական կամ ռազմական ձեռնարկումներին: Աղորեջանում ևս Թուրքիան գործում է սեփական պատասխանատվությամբ և ռիսկով, հնարվոր բարդությունների դեպքում՝ առանց մեր օգնության վրա հույս դնելով: Դրանից զատ մենք պետք է պահանջենք, որ մեր զաղութաբնակներին լավ վերաբերվեն և հնարավորինս հատուցվեն [նրանց կորուստները], իսկ նավթամուղը, ինչպես և երկաթուղին, որը Բաքվից դեպի արևմուտք թափարների երկրով է անցնում, անհրաժեշտ դեպքում պետք է անվտանգ դարձվեն գերմանական, համապատասխանաբար՝ ավստրո-հունգարական պահակությամբ:

5. Հյուսիսային Կովկաս

Հյուսիսային Կովկասի համար հիմնականում պետք է կիրառել նույն մոտեցումը, ինչ Աղորեջանի համար, ուրեմն, ոչ մի աջակցություն թուրքական հնարավոր ձեռնարկումներին. թուրքերը դրանց կարող են դիմել լուրջ սեփական պատասխանատվությամբ և բարդությունների դեպքում չեն կարող գերմանական օգնության վրա հույս դնել:

Հայաստանի, Աղորեջանի և Հյուսիսային Կովկասի համար պատշաճ է, որ մենք այդ տարածաշրջանի անկախության ոչ ձևա-

կան, ո՛չ էլ դե ֆակտո ճանաչմանը պարտավոր չենք նպաստելու: Դրան հակառակ, քանի դեռ Ռուսաստանը Անդրկովկասում, բացի Բաքվից, ոչ մի կառավարական իշխանություն չի իրականացնում, ոչ մի խանգարող հանգամանք չկա, որպեսզի մենք, առանց մեր օժանդակության կազմված կամ տակավին կազմելիք հիշյալ երեք պետությունների կառավարությունների հետ մեր տեղական շահերի շուրջ անմիջականորեն բանակցություններ վարենք: Մենք կարող էինք այդ նպատակով, օրինակ, հյուպատոս գործուղել: Ընդհակառակը դեսպանորդների գործուղումն առայժմ տեղի չի ունենա:

Wien, Haus, – Hof – und Staatsarchiv (HHSTA), Politisches Archiv (PA), X 157 (Beilage).

№ 74

*Հայաստանի հանրապետության
պատվիրակությունը Վիեննայում*

*Վիեննա, 7 սեպտեմբերի 1918
Հյուրանոց Կրանց*

*Չորին գերազանցություն Ավստրո-Հունգարիայի
արտաքին գործերի պարոն մինիստրին*

Վիեննա

Ձերդ գերազանցություն.

Մենք պաշտիվ ունեցանք Բեռլինում կայսերական և քազավորական դեսպանի միջնորդությամբ Ձերդ գերազանցության կառավարությանը ներկայացնել մեր ազգի հոգսերը և ցանկությունները:

Սարսափելի այն փորձությունները, որոնց ենթարկվեց մեր ժողովուրդը այս պատերազմի ընթացքում Թուրքիայում և որի մեծագույն մասը գոհ դարձավ դրանց, հայտնի են Ձերդ գերազանցությանը: Այժմ այդօրինակ աղետ է սպառնում մեր ժողովրդի կովկասյան հատվածին:

Թուրքական զորքերը անցել են այն սահմանները, որ հաստատված է Բրեստի պայմանագրով, արհամարհելով այդ պայմանագիրը և զավթել են Կովկասյան Հայաստանի կեսը, մի պարագա, որի հետևանքով տեղի ունեցավ կես միլիոնից ավելի հայերի զանգվածային փախուստ զավթած շրջաններից, կես միլիոնից ավելի հայեր, որոնք այժմ անօրևան և հացից գուրկ դեզերում են լեռներում և անտառներում և որոնք զանգվածաբար տառապում են գրկանքն-

րից ու հիվանդություններից:

Դրա և թուրքական զավթումի հետևանքով նրանց անվտանգությանը մշտապես սպառնացող վտանգի պատճառով ստեղծվել է հույժ օրհասական մի իրավիճակ կովկասյան հայերի համար, իրավիճակ, որն անվարան ավարտվելու է նրանց ամբողջապես բնաջրնջմամբ և դրանով իսկ տեղի է ունենալու Ասիայում մշակույթ ստեղծող քրիստոնյա մի ազգի վերջին մնացորդների ոչնչացում, եթե շատ շտապ մի օգնող ձեռք չպարզվի սպառնացող չարիքը կանխելու համար:

Թուրքիան հիմնավորում է իր ներխուժումը Կովկաս այնտեղ բնակվող մահմեդականների պաշտպանությամբ: Գերմանիայի կառավարությունը գործուն օգնություն է ցույց տվել վրացիներին և երբ մենք դիմում ենք ավստրո-հունգարական կառավարությանը՝ մեզ իր հզոր պաշտպանության տակ առնելու խնդրանքով, ապա մենք հավատում ենք, անտարակույս հույս ունենք, որ այդ օգնությունը մեզ չի մերժվի մի տերության կողմից, որը ստորագրել է Բրեստի պայմանագիրը և որն արևելյան քրիստոնյաների պաշտպանությունը մշտապես համարել է իր բարձրագույն խնդիրներից մեկը:

Թուրք-կովկասյան սահմանի առումով Բրեստի պայմանագրի ճշգրիտ և անհապաղ կիրառումը Կովկասի, հատկապես Կովկասյան Հայաստանի հաջող զարգացման կանխադրյալն է: Եվ մենք համակված ենք այն համոզմամբ, որ Կենտրոնական տերությունները, որոնք ստորագրել են այդ պայմանագիրը, չեն հանդուրժի դրա հետագա խախտումը:

Մենք խնդրում ենք ամենայն խոնարհությամբ, պետք է ասել, որ մարդասիրական մկատառումներից զատ, որոնք Ձերդ գերագնացության կառավարության փրկարար գործուն միջամտությունը նշանակալից են դարձնելու, հայերի պաշտպանությունը հատուցվելու է մշակութային, տնտեսական և քաղաքական առումով:

“Osterreich-Armenien”, Bd X, 1918, p. 7208-7209:

№ 75

Տեղակայման վայրը՝

Թիֆլիս

Բարո

27.09.1918

*Հատված ականատեսի զեկուցագրից Բարբուս
թուրք-բաքարական խաժամուժի վայրագությունների մասին*

Արդեն 15/9-ի ցերեկվա ժամը 3-ին անգլիացիները լքեցին քաղաքը և նավարկեցին դեպի Էնգելի: Նաև «Կենտրոնական» նույն զիչեր ռազմամթերք և կենսամիջոցներ բեռնեց նավերի մեծ մասին և քողեց քաղաքը: Հայ ազգաբնակչության մեծ մասը՝ գլխավորապես մտավորականությունը և բուրժուական դասին պատկանողները խուճապահար փախչում էին դեպի նավերը: Շահումյանը և Ջափարիձեն, նաև բոլոր կալանավորված բուշահիկները նավ դրվեցին և իրենց հետ վերցվեցին:

Միայն մոտ 400-500 ռուսներ և սակավ քվով հայեր սեփական նախաձեռնությամբ ռազմաճակատը զրավեցին և սրանց դեմ քուրքերը 15/9-ի ժամը առավոտյան 6-ին ձեռնարկեցին հարձակում: Փոքր այդ զորախումբը կասեցրեց քուրքական զրոհը մինչև առավոտյան ժամը 10-ը և մինչև վերջին մարդը մարտնչելով նահանջեց քաղաքի խորքը, նույնիսկ քաղաքի կենտրոնում գտնվող գրոսայգում մարտընչում էր: Թուրքերը քաղաք ներխուժեցին 15/9-ի առավոտյան 10-ին ձախ թևից Կրասնի վուկանի կողմից, աջից՝ Շարանդաղ լեռան կողմից:

Բաքվի գրավումից մտավորապես երեք օր առաջ քախանձագին խնդրեցին Բիչախովին՝ օգնություն ուղարկել: 13/9-ին 300 մարդուց բաղկացած քիչախովականների ջոկատը եկավ: 15/9-ին սպասում էին 1500 մարդ անձամբ Բիչախովի հետ մեկտեղ, խոստացան բայց այլևս չեկան:

Անմիջապես ներխուժումից հետո քուրք ասկյարների և տեղաբնիկ քաթարների կողմից սկսվեցին սանձարձակ կողոպուտները և հայ բնակչության կոտորածը: Երեք օր քաղաքը մատնված էր կողոպուտների և կոտորածների: Կոտորածը շարունակվեց նաև քաղաքի գրավումից հետո 4-րդ օրը: Չորրորդ օրը քուրքական հրամանատարության կողմից խիստ հրամաններ արձակվեցին, որից հետո մի քանի դիակոդուպտիչներ կախաղան բարձրացվեցին և զնդակահարվեցին:

Ձոռերի քիվը.

Խոսում են 10-20000 դիակի մասին: Ստույգ քվաքանակը հնարավոր չէ ճշտել: Հայկական մի գյուղ՝ Արմենիքենդը գլխովին կոտորածի ենթարկվեց և 24/9-ին տակավին եղբայրական գերեզմաններից նկատելի էին դուրս ցցված մարդու մարմնի մասեր: Փայտապատկաններին խնամող ծառայությունում գրանցված 23000 անձանցից 7000-ը սպանվել են: Կան հայկական ընտանիքներ, որոնց գերդաստանի 26 անդամից միայն երեքն են ողջ մնացել: Գաժանու-

քյունները ոչ մի սահման չէին ճանաչում: Տակավիճ 19/9-ին անթաղ դիակներ էին ընկած, օրինակ «Մետրոպոլ» հյուրանոցի առջև, երեխաներ կտրված ձեռքերով և ոտքերով: Ըստ բնակիչների պատմածի, կենտրոնում ներխուժումից 5 օր հետո էլ դիակների հոտի պատճառով բնակարանների պատուհանները չեն բացում: Վրոնցովսկայա, Կրասնովոդսկայա և Բուչայա Մորսկայա փողոցների մայթերի վրա կարելի էր տեսնել չորացած արյան հետքեր:

Ընդհանուր բնակչության մոտ 80 %-ը ենթարկվեց կողոպուտի: Այդ կողոպուտը որոշ փողոցներում այնքան կազմակերպված էր կատարվել, որ ճոխ կահավորված բազում բնակարաններից միայն մերկ պատերն են մնացել: Որոշ հարուստ թաթարների բնակարանները ևս չլսնայվեցին և կողոպուտի ենթարկվեցին: Կողոպուտվածը մասամբ սայլերով, մասամբ էլ երկաթուղով տարան: Ողջ մնացած շատ բնակիչներ, անկախ իրենց ազգային պատկանելության, իրենց կյանքը մեծ փրկագնով են պահպանել: Բյուրդամիրի և Բաքվի միջև ընկած ճանապարհին թուրք ասկյարները և տեղաբնիկ թաթարները կողոպուտված զանազան իրերի աշխույժ առևտուր են անում:

Ներկայումս Բաքվում անդորր է տիրում, կողոպուտված իրերը վերադարձնելու մասին թուրքական հրամանները բնականաբար ուշացած են և միայն մի հետևանքի են հանգեցրել, որ գրեթե ամեն օր գլխավոր փողոցներում նորանոր կախաղան հանվածներ են երևում: Նուրի փաշայի դեմ կեղծ դավադրությունը բացահայտելու պատճառով ողջ մնացած բազում հայեր են ձերբակալվում:

Թուրքական զորքերը շարժվում են Ղարաբաղ

Արդեն 20/9-ին թուրքերը սկսել են շարժվել դեպի Շուշի, որտեղ Անդրանիկը իր հայկական զորքով վերստին թուրքերի դեմ գործողություններ է սկսել: 12.000 մարդուց բաղկացած զորամիավորման մեջ կան 2 հետևակային գունդ, լեզգիական մահմեդական հեծելազունը (ռուսական նախկին վայրի դիվիզիան), 1-ին և 2-րդ թաթարական հեծելազնդերը:

“Österreich-Armenien”, Bd X, 1918, p. 7481-7482:

№ 76

*Ա. և ք. ավստրո-հունգարական
դեսպանություն*

*Ենիքոյ,
28 սեպտեմբերի 1918*

Հայաստանը և
փախստականների
հարցը

Նորին գերագանցություն կ. և ք. արքունի և արտաքին
գործերի պարոն մինիստր, կոմս Ստեփան Բուրխանին

Հայաստանի արտաքին գործերի մինիստրը հայտնել է կ. և ք. գինվորական լիագորին, որ իր կառավարության այստեղ ստացված վերջին զեկուցագրից հենց մի քանի օր հետո թուրքական կովկասյան բանակի գլխավոր հրամանատարությունը հայերին շատ մեծ տարածքային զիջում է կատարել: Լոռու և Փամբակի շրջանները մարրվում են թուրքական զորքերից և դրանք հայերին են թողնվում: Մաքրված շրջանները ընդունելու համար ուղարկված են 6 գումարտակ: Դրանցից գատ, թուրքերը հայերին են զիջել Ղազախի շրջանը մինչև Ուզուն-թալա բնակավայրը, Գյոկչա լճի շուրջը գտնվող շրջանը Նովո-Բայազետ հատվածով հանդերձ և Շարուրի շրջանի հյուսիս-արևմտյան մասը մինչև Արփա գետը:

Դրա շնորհիվ Հայաստանի Հանրապետության տարածքը 9000 քկմ մեծանում է և կազմում մոտ 21000 քկմ:

Դրանից զառ, պարոն Խատիսյանը կամենում է հեռագիր ստանալ Բեռլինում գտնվող իր ներկայացուցչից: Ըստ որի Թալեաթ փաշան նրան հավաստիացրել է, որ ցարդ չլուծված տարածքային տարածայնությունները Թուրքիայի և Հայաստանի միջև ամենամոտ օրերին լուծվելու է վերջին երկրի օգտին:

Կովկասում թուրքական գլխավոր հրամանատարության կողմից հայերին թողնված շրջանները մասամբ այնպիսին են, որոնց նկատմամբ Վրաստանը, Ադրբեջանը հավակնություն են ներկայացրել:

Բացի դրանից, Հայաստանի արտաքին գործերի մինիստրը պնդում է, որ Կովկասում թուրքական և հայկական շրջաններում տեղի է ունենալու ազգաբնակչության փոխանակում: Արդեն 100000 մահմեդականներ պիտի Հայաստանից գաղթեն և պիտի հաստատվեն Կարսի մարզում: Երևանի նահանգից մահմեդականների արտագաղթի շնորհիվ Հայաստանի ազգաբնակչության և այնտեղ գաղթած

ազգակիցների պարենավորման հոգսերը այլևս այդչափ մեծ չեն լինի: Բացի դրանից, տեղի ունենալիք գիջման շնորհիվ փախստականների մեծ մասին կընձեռվի բնակվելու հնարավորություն: Եթե այժմ տակավին, ինչի հույսը պարոն Խատիսյանն ունի, Էնվեր փաշան իր խոստումը պահի և Ախալքալաքի հարավային մասը վերադարձվի հայերին, ապա փախստականների հարցը վերջնականորեն կլուծվի:

Թուրքերի և հայերի միջև փոխհարաբերությունները պիտի, դարձյալ նույն աղբյուրների համաձայն, վերջին ժամանակ էականորեն լավացած լինեն: Ալեքսանդրապոլից դեպի Բաքու շարժվող թուրքական զորքերը ոչ մի խժոժություն չեն անելու և իրենց վարքով հանդիմանություն չեն հարուցելու:

Գերմանական կայսերական հավատարմատարը վերջին սուրհանդակի միջոցով հրահանգ է ստացել՝ փախստականների օգտին ձեռնարկած մեր դեմարշը սատարելու և կամենում է այդ առաջադրանքը մոտ ժամանակ արտաքին գործերի մինիստրի ընդունելությամբ կատարել:

“Österreich-Armenien”, Bd X. 1918, p.7419-7422:

№ 77

*Կ. և թ. ավստրո-հունգարական
հյուպատոսություն*

*Հալեպ, 29 սեպտեմբերի
1918*

*Հալեպ
Թիվ 15/քաղ.*

Հայերի հետապնդումները

*Նորին գերագանցություն կ. և թ. արքունի և արտաքին գործերի
մինիստր, կոմս Ստեփան Բուրիան ֆոն Ռայնցֆիլն.*

Իմ վերջին գեկուցագրում պատիվ եմ ունեցել հայտնելու, որ այստեղ կրեկ վերստին հայերի, գերագանցապես կանանց, տարագրություններ են սկսել: Առայժմ այդպիսիք մեծ ծավալ չեն ստացել, սակայն դաժանությունները շատ խիստ են:

Այդ միջոցառումները պետք է որ առաջացած լինեն Դամասկոսի, Ռայաքի և Բևյուրթի մերձակայքում տիրող ռազմական իրադրության մասին տարաբնույթ լուրերի, որոնք օրավուր բազմիցս հակասում են միմյանց, հետևանքով ազդեն նաև բարքերի ծայրահեղ արացման վրա: Սակայն այսօր արդեն առաջին օրերի խուճապից

հետո հանդարտ մտայնությունն է տեղ գտնում, հավանաբար այս միջոցառումներից ձեռնպահ են մնալու:

Բոլոր դեպքերում սակայն հայերը թուրքական իշխանությունների կողմից ո՛չ համակրանք կամ նույնիսկ ո՛չ էլ աջակցություն և պաշտպանություն չեն կարող ակնարկել:

“Österreich-Armenien”, Bd X, 1918, p. 7423-7424:

№ 78

*Հայաստանի Հանրապետության
պատվիրակությունը Բեռլինում
Թիվ 118.*

*Բեռլին,
30 հոկտեմբերի, 1918*

*Նորին պայծառափայլությանը, Բեռլինում
Ավստրո-Հունգարիայի պարոն դեսպանին*

Չերդ պայծառափայլություն, հենց նոր ես հայրենիքից ստացա մանրամասնություններ այն սահմոկեցուցիչ արարքների մասին, որ կատարել են թուրքական զինվորականությունը և թաթար բնակիչները Բաքում գրավելու ժամանակ այնտեղի հայազգի բնակչության նկատմամբ: Բազմահազար խաղաղ հայեր, որոնց թվում անվանի հայ մտավորականներ, կանայք, երեխաներ և ծերեր, կոտորվել են, հայերի բնակատեղիները, չնչին բացառությամբ, կողոպտվել են, բանտերը լցվել են հույերով, որտեղ նրանք տակավին հիմա էլ ենթարկվում են սոսկալի տուճառքների: Ասկյարները և թաթարները պնդում են, որ իրենց թույլատրված է եղել երեք օր շարունակ սպանել և կողոպտել: Եվ դա նրանք կատարում էին հիմնավոր կերպով ու անողորմաբար:

Թուրքական զլխավոր հրամանատար Խալիլ փաշային առընթեր գործուղված գերմանացի մի սպա Թիֆլիսում մեր դիվանագիտական ներկայացուցչին չարագործությունների առթիվ իր դժգոհությունն է արտահայտել հետևյալ բառերով. «Բարվում կատարված բարբարոսությունն աննկարագրելի է: Որպես քրիստոնյա և եվրոպացի այդօրինակ սարսափներին ակամատես լինելը իմ ուժերից վեր է; արդեն այսօր երեկոյան Խալիլ փաշային կտամ իմ հրաժարականը: Որքա՞ն հայ է սպանվել, ես չեմ կարող ստույգ ասել: Գուցե այդ թիվը շատ մեծ էլ չի, սակայն սպանությունը կատարվում էր բարբարոսաբար, և ամբողջ քաղաքը ենթարկվեց կողոպուտի: Փողոցներից մեկում ես տեսա 20-ից մինչև 35 տարեկան շոթայված հա-

յեր, իսկ նրանց մոտ գտնվում էին պահակներ: Նրանց ճակատագիրը ինձ համար պարզ էր, և ես մեծ ջանքերի գնով նրանց փրկեցի: Մակայն որքան այդօրինակ դեպքեր մնում են առանց փրկարար օգնության: Երբ մենք անցնում էինք փողոցներով, ապա մշատապես տներից օգնության կանչող ձայներ էինք լսում: Որոշ կանչերի մենք արձագանքեցինք, սակայն որքան շատերին չարձագանքեցինք... Մենք չորս գերմանացի էինք, և մենք չէինք կարող մեծ օգնություն ցույց տալ, քանզի վարքագիծը վերջ ի վերջո նաև մեր նկատմամբ ապշեցուցիչ էր: Խալիլ փաշան կատարված չարագործությունների համար անմիջական մեղավորը չի: Ամբողջ պատասխանատվությունը ընկնում է Նուրի փաշայի և նրա շտաբի վրա, նրանք կարող էին, եթե այդ ցանկանային, կոտորած և կոդոպուտ թույլ չտալ: Այդ տեղի չունեցավ ոչ միայն գործերի քաղաք մտնելու ժամանակ, այլև ավելի ուշ: Ես այնպիսի տպավորություն եմ ստացել, որ սպանողը նախապես էր ծրագրված: Հավանաբար այդ է պատճառը, որ թուրքերը ամեն ինչ արեցին, որպեսզի խանգարեն գերմանական գործերի արշավանքին մասնակցելուն:

Բաքվում տեղի ունեցած իրադարձությունների մասին լրացուցիչ տեղեկություններ տալու նպատակով ես թույլ եմ տվել ինձ սույն գրությունը կցել Թիֆլիսի «Կավկասկոյե սլովո» թերթից քաղվածքներ:

Բաջուն գրավելուց հետո հայերին ոչնչացնող կոտորածներ են տեղի ունեցել նաև Նուխիի և Արեշի ենթաշրջաններում: Հայազգի հոգևորականները և ավագանին կոտորածի ենթարկվեցին. կանայք և աղջիկները պատվազրկվել են, երեխաներին ժողովել և մահակներով ծեծելով, սպանել են: Մահմեդական հոգևորականները, որոնց դիմում էին հայերը խնդրանքով՝ խմայլ իրենց կյանքը, և որոնք հոժարական ուզել են իսլամ ընդունել, պատասխանել են նրանց, որ Նուխիի և Արեշի զավառներում իրենք կուզենային մարդկանց հիշողությունից արմատախիլ անել հայերին: Նուխիի և Արեշի հայ հոգևորականների զեկուցագրի պատճենը ես թույլ եմ տալիս կցել:

Այնուհետև Թիֆլիսում մեր դիվանագիտական ներկայացուցչին հայտնել են թուրքերի մտադրության մասին՝ Ադրբեջանից նահանջելու դեպքում թուրքական հինգերորդ և տասնհինգերորդ դիվիզիաները այնտեղ բողմել, որպեսզի որպես քաթարական հանրապետության զինվորներ քաթարական համազգեստով մասնակցեն հայ ազգարնակչության դեմ ավագակային և բնաջնջող, հատկապես Ղարաբաղի դեմ ծրագրված արշավանքներին: Արդեն այժմ Ղարաբաղից լավում են խիստ անհանգստացնող լուրեր: Թուրքական գոր-

քերն Ասկերանի վրայով առաջ են շարժվել և ոմբակոծում են հայկական գյուղերը: Ակներև է, թուրքերը նաև այդ վայրում հայերին բնաջնջելու մտադրություն ունեն:

Իմ կառավարությունը հանձնարարել է ինձ կ. և թ. ավատրոհունգարական կառավարությանը բողոքել հայ բնակչության նկատմամբ թուրքական զորքերի և թաթարների անմարդկային խժոժությունների դեմ:

*Հայաստանի Հանրապետության
լիազոր ներկայացուցիչ
դրկտոր Հ. Օհանջանյան*

“Österreich-Armenien”, Bd X, 1918, p. 7490-7492:

[150047]

~~A II~~
89168

ԳԱՍ Գիտնական Գիտ. Գրադ.

220089168